

STRUCTUUR EN STRATEGIE. TWEË DORPSGEMEENSCHAPPEN IN TWEE MOMENTOPNAMES. DE TURNHOUTSE KEMPEN, 1850-1910

ERIC VANHAUTE

Proloog: de Kempense boeren en Chayanov

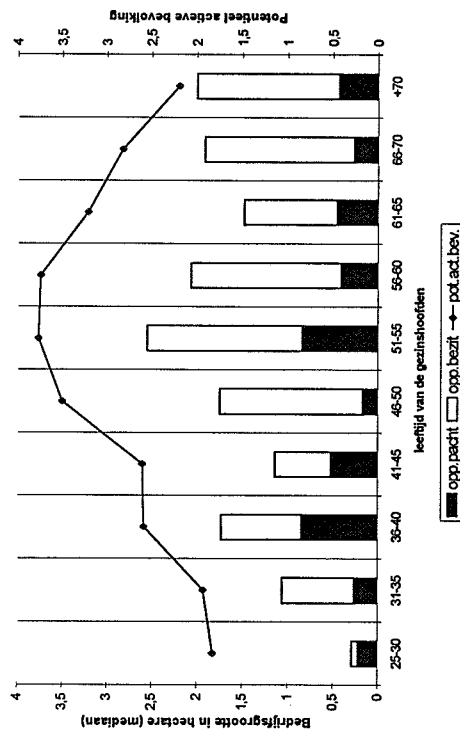
'Geld bijeenkrijgen, hun fortuin doen aangroeien, eigenaar worden, meer land aankopen: dat is de zaak'. Op deze wijze vatte de Kempense heimatsschrijver Gustaaf Segers het naar zijn zeggen centrale streven samen van de boer in de 19de-eeuwse Kempen.¹ De aan de gezinscyclus gerelateerde opbouw van het boerenbedrijf doet in vele opzichten denken aan het zogenaamde *peasant-model*. Dit model gaat terug op de theorieën die de Russische econoom A.V. Chayanov in het begin van deze eeuw neerschreef. In zijn 'ideale' vorm wordt de *peasant economy* geschrapt door drie pijlers: het huishouden als centrum van productie en consumptie (*labour-consumer balance* binnen het huishouden), de arbeid die voor eigen rekening wordt verricht in familiaal verband, en de productie van gebruiksgoederen, gericht op de eigen noden.² In dit evenwicht tussen arbeid en consumptie is de hoeveelheid inzetbare arbeid de belangrijkste verklarende variabele. 'The labor force is something given (sic), and the farm's production elements are fixed in accordance with it'.³ Eén van die productiefactoren is de bedrijfsoppervlakte, in de terminologie van Chayanov *sown area*: 'We can establish a clearly expressed dependence between family development and size of area for use'.⁴ Deze relatie heeft een duidelijke richting: '(...) that the connection between family size and the size of agricultural activity should be understood as a dependence of area of land for use on family size rather than conversely'.⁵ Chayanov voegde hieraan toe dat dit verband zich slechts voordoet wanneer een aantal noodzakelijke voorwaarden zijn vervuld. Die zijn samen te vatten met het begrip 'open grondmarkt'. Een vrije toegang tot de markt van onroerende goederen en een egalitair erfenisrecht staan dan borg voor een flexibele op- en afbouw van het eigen landbouwbedrijf. Deze 'cyclische', aan de *life-cycle* gebonden accumulatie van land en kapitaal botst met de 'structuralistische' marxistische interpretatie van een sociale differentiatie binnen een aantal sociale groepen of klassen. Chayanov introduceerde dan ook een nieuw begrip, demografische differentiatie gekoppeld aan de levensfase van het huishouden. Hij haastte zich wel er aan toe te voegen dat hij het concept van sociale differentiatie niet overboord gooit.⁶ R.M. Smith benadrukte echter het verschil:

117. Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, 173.
118. Moch, *Moving Europeans*, 129.
119. Harbison, 'Family structure', 242.
120. Hierbij zijn de leeftijden van vaders en zoons zoveel mogelijk gelijk, om vertekeningen te voorkomen. Zie Delger en Kok, 'Bridegrooms and biases'.
121. Voor een volledige bespreking van dit model, zie Kok en Delger, 'Success or selection'.
122. Eriksson en Rogers, *Rural labour*, 90.
123. Kok, *Langs verboden wegen*, 34.
124. Voor een uitstekende beschrijving van de bronnen van de burgerlijke stand en bevolkingsregister (inclusief persoonskaarten), zie Vulsma, *Burgerlijke stand*.
125. Lentz, *Supplement*, 107-108.
126. Knott en Meijer, *De gemeentelijke bevolkingsregisters*.
127. Schroyer en Vuijst, 'Familiereconstructies en bevolkingsregister', 50-51.
128. In 1870 werd bepaald dat personen die reeds een jaar weg waren, zonder dat een ontvangstbewijs was ontvangen, mochten worden doorgehaald.
129. H. de Vries, *Landbouw en bevolking*, 113.
130. *Verslag van den toestand der provincie Utrecht*, 52.
131. Kooij, 'Bevolking' 132.
132. Van Poppel, 'Overleven in Utrecht'.
133. Lentz, *De bevolkingsboekhouding*.
134. Van Dijk, *Rotterdam 195*; Van der Woude, *Leeuwarden*, 28.
135. De periode 1850-1869 is verwijderd uit dit model.
136. De periode 1850-1879 is verwijderd uit dit model.

'Social mobility (in a peasant society) consequently takes on a cyclical form, carrying the typical peasant farm during its life-time through most of the statisticians' and historians' categories of 'rich', 'middle' and 'poor' peasants.' Dit staat haaks op een 'rural society (which) is divided into strata made up of the permanently rich and poor.'⁷

Het spreekt voor zich dat in de relatie tussen het aanbod van (gezins)arbeid en de bedrijfsgrootte heel wat andere zaken eveneens van belang zijn, zoals de samenstelling van het gezinsinkomen en de aard van de bedrijfsvoering. Niettemin kon ik in mijn onderzoek naar de rurale huishouding in de 19de-eeuwse Kempen aantonen dat naarmate de oude overlevingsmechanismen afbrokkelden, de 'interne' samengang tussen productie en consumptie zwakker werd.⁸ Naarmate het handelen van de gezinnen nog in het teken stond van die op zelfstandigheid gebaseerde overlevingspijlers, mag ik een aan Chayanov gerelateerde gezins- en bedrijfscyclus verwachten. Dit kan ik toetsen door de individuele gegevens van de landbouwteiling van 1856 van het Kempens dorp Dessel te koppelen aan data over de gezinssamenstelling en de leeftijd van de gezinshoofden.⁹

Grafiek 4.1. Het landbouwbedrijf in Dessel 1856. Bedrijfsgrootte en arbeidsaanbod

De verdeling van de landbouwbedrijven naar de (gemiddelde) leeftijd van de gezinshoofden vertoonde een opmerkelijke spreiding: een uitbouw van het bedrijf tot de leeftijd van 50-55 jaar, hierna een neiging tot afbouw. De vergroting van de bedrijfsoppervlakte gebeurde in belangrijke mate door het aankopen van nieuwe

gronden. In de leeftijdsgroep onder de 45 jaar bewerkte 44% van de bedrijven geen gronden in eigendom en werd nog meer dan de helft van alle areaal gepacht. Bij de oudere gezinnen (+ 45 jaar) was slechts één op de vijf geen eigenaar en werd nog amper 21% van het land in huur bewerkt. Er is een opvallende correlatie tussen de bedrijfsgrootte en de gezinsopbouw, meer bepaald met de hoeveelheid beschikbare arbeid.¹⁰ Een regressieanalyse op basis van de individuele gegevens bevestigt het significante verband tussen arbeidsaanbod (potentieel actieve bevolking) en het grondgebruik (+0,60) en het grondbezit (+0,51). Het verband met de oppervlakte in pacht daarentegen is zeer zwak (+0,24). De grootte van het bedrijf en de oppervlakte van de gronden in eigendom zijn in een belangrijke mate verbonden met het binnen het gezin aanwezige arbeidspotentieel en dus met de levenscyclus van het gezin.¹¹

Deze aan leeftijd en arbeidsaanbod gebonden opbouw van het landbouwbedrijf vertoont kenmerken van de Russische *peasants* van Chayanov. In deze bijdrage vraag ik mij af hoe dit 'agrarisch model' in de 19de-eeuwse Kempen werd onderbouwd en in welke mate het naar het einde van de eeuw aan kracht verloor. Was het zo dat een 'cyclische', op demografische differentiatie gebaseerde rijkdomverdeling vervangen werd door een 'structurele' differentiatie binnen sociale groepen?¹² Ten tweede wil ik nagaan hoe binnen die veranderende omstandigheden de gezinnen hun strategieën en hun doelen hebben aangepast. Of: kan ik door mij te concentreren op levenscyclus, arbeidsinzet en inkomensstatus van de gezinnen, iets zeggen over verschuivingen in hun doelgericht handelen?

Van structuur naar strategie?

Aan de basis van deze bijdrage staat bijgevolg een methodologische vraag: kan met behulp van een structuuranalyse van een dorpsgemeenschap een uitspraak gedaan worden over de arbeidsstrategieën van de gezinnen *binnen* deze gemeenschap? Geeft een statische momentopname van het demografisch en economisch profiel van de huishoudens inzicht in de dynamiek van de onderliggende keuzen die gezinnen maken? Kan met andere woorden een structuuranalyse meer doen dan het schetsen van de krijtlijnen waarbinnen de actoren hun keuzen maken? Slaag ik er zo toch in een zicht te krijgen op de interactie tussen de 'externe' *constraints* en de 'interne' strategieën?

In hun overzichtsartikel plaatsten Moen en Wethington de structurele benadering tegenover andere invalshoeken zoals de levensloopreconstructie.¹³ De structurele benadering 'emphasizes the ways that larger social structural forces constrain, and to some extent determine, the repertoire of adaptations available to individual families in a given society'. De strategie-metafoor verwijst dan naar het huishouden als 'an actor responding to, reworking, or reframing external constraints and opportunities'. Met andere woorden: de structuur is het demografische, sociale en economische kader waaraan de gezinnen vorm geven en waarvan ze terzelfdertijd

deel uitmaken, en de strategieën van de gezinnen zijn de (uitkomsten van) keuzen die ze binnen de gegeven of afgedwongen mogelijkheden maken.

De structuuranalyse waarop mijn onderzoek steunt, gaat uit van het huishouden als analyse-eenheid en tracht deze zo volledig mogelijk te plaatsen binnen de lokale gemeenschap. Dit wil zeggen dat niet het individuele profiel, maar het aggregaat hiervan, de dorpsgemeenschap, het onderzoeksobject is. Het geheel van huishoudens, en met name hun demografische en economische positie, vormt de lokale sociale structuur. Die structuur kan slechts geanalyseerd worden via een *snapshot*, een statische dwarsdoorsnede. Op een tweevoudige wijze wordt die statische analyse 'gedynamiseerd'.¹⁴ Ten eerste streef ik een integratie van tellinggegevens na. Het combineren van de gegevens over de beroepssituatie met leeftijd, gezinssamenstelling en inkomenspositie leert ons veel over het dan al afgelegde traject van de onderscheiden gezinnen en kan, in combinatie met het tweede punt, een aanduiding geven van de gezinsstrategische keuzen. Ten tweede worden er door de tijd heen meerdere dwarsdoorsneden samengesteld. Een gecombineerde analyse van de diverse variabelen a) voor de diverse leeftijd- en sociale groepen en b) op verschillende momenten, kan een inzicht geven in de aard en mogelijk ook het waarom van bepaalde keuzen inzake gezinsopbouw en arbeidsinzet.

Om de eerder geformuleerde onderzoeksvragen te beantwoorden, worden twee lokale gemeenschappen op twee tijdstippen aan de voorgestelde structuuranalyse onderworpen. Voor alle gezinnen verzamelde ik de beschikbare demografische en economische variabelen. Deze geven in samengevate vorm een beeld van de sociale opbouw in de twee dorpen. Er wordt nagegaan wat de interactie is tussen die variabelen, rekening houdend met overeenkomsten en verschillen tussen de dorpen en de periodes. Niet alleen hoop ik op die wijze uitspraken te kunnen doen over mogelijke verbanden tussen gezinsopbouw, arbeidsinzet en sociale positie, eveneens streef ik inzicht na in de uitkomsten van gezinsgerelateerde arbeidsstrategieën.

Het is duidelijk dat de hier gebezigde invalshoek bepalend is voor de verder geëxpliciteerde heuristische en methodologische aanpak. In de hier gebruikte dataset ligt de nadruk op een zo volledig mogelijke reconstructie van de sociale dorpsstructuur op een welbepaald ogenblik. Dit heeft een voor de hand liggend voordeel, de *totaalblik*, maar even voor de hand liggende nadelen, allen verbonden met het *gebrek aan een dynamisch inzicht*. Dit gebrek dient in de evaluatie meegenomen te worden. Niettemin wil ik mij hier concentreren op wat een structuurgerichte analyse wél kan duidelijk maken in het onderzoek naar de arbeidsstrategieën van huishoudens, of beter nog: naar de uitkomsten van die strategieën.

Een oefening in de methode van de statische doorsnede

De hier gebruikte methode tracht via het opmaken van momentopnames een totaalbeeld te schetsen van de sociale positie van de gezinnen binnen een dorpsgemeenschap. Dit gebeurt door het maken van dwarsdoorsneden, welke een optelsom zijn van per huishouden samengevoegde inlichtingen uit uiteenlopende tellingen.¹⁵ Er wordt afgestapt van de analyse van een enkelvoudige bron, zoals veelal gebeurt bij metingen van de economische activiteit via beroepentellingen of in sterk modelmatige sociale stratificaties.

In deze oefening staat het ineen schuiven van data van diverse origine en van diverse aard voorop. De integratie gebeurt op het niveau van het huishouden, bouwsteen van de meeste demografische, economische en sociale statistieken. Dit uitgangspunt stelt twee eisen aan de bronnen. Ten eerste moet er sprake zijn van een 'individualisering' van de bronnen, met het gezin als telbasis. Ten tweede kan alleen gebruik worden gemaakt van bronnen die inlichtingen bevatten over de totale bevolking. Het resultaat van deze bewerking is een momentopname van de samenstelling van de totale bevolking binnen een bepaalde gemeenschap. De keuze voor een totaalbeeld gaat ten koste van de dynamiek door de tijd heen. Een meer dynamische analyse kan worden verkregen door de combinatie van twee of meer statische doorsneden.

Het inpassen van een structuuranalyse in een vraagstelling naar gezinsstrategieën veronderstelt dat, steunend op de bijengebrachte variabelen, een uitspraak kan worden gedaan over aan die strategieën ten grondslag liggende doelstellingen. Deze zijn alleen op een indirecte wijze te achterhalen, namelijk via een analyse van de uitkomsten van het handelen van de huishoudens. Om te weten te komen of gezinsgerelateerd gedrag aan de basis ligt van die uitkomsten, ga ik op zoek naar verbanden tussen leefcyclus, gezinsopbouw, arbeidsinzet en inkomensstatus. Om mogelijke patronen te kunnen ontwaren moeten vooraf keuzen worden gemaakt, keuzen aangaande de vraagstelling (geconcentreerd op de arbeidsinzet), aangaande de bronnen en variabelen (tellingen) en aangaande de bewerking (doorsneden). Eerder dan op zoek te gaan naar unilaterale verbanden en exclusieve verklaringen, wil deze oefening de grenzen aftasten van de mogelijkheden van de veel voorkomende demografische en fiscale naamlijsten in het licht van het onderzoek naar gezinsstrategieën. Kunnen via de hier voorgestelde aanpak bepaalde patronen van gezinsgerelateerde interactie achterhaald worden?

Een confrontatie van de vraagstelling met de bronnen en de verwerkingsmethode maakt het mogelijk om een concrete werkhypothese te formuleren. Deze gaat in op het mogelijke verband tussen de drie soorten variabelen die ik per huishouden samenbracht: 1) samenstelling van de huishoudens en leeftijd van de gezinshoofden, 2) potentieel arbeidsaanbod en aard van de arbeidsinzet, 3) inkomenspositie. De nadruk ligt daarbij op de mogelijke en feitelijke arbeidsinzet (gezinssamenstelling, leeftijd van de gezinsleden, potentiële arbeidsinzet, beroepskeuze). Ten opzichte hiervan beschouw ik de leefstijlstructuur als een bepalende en de inkomenspositie

als een afhankelijke variabele. Deze rigide opdeling is niet helemaal te verdedigen, maar maakt zoals gezegd een meer doorzichtige analyse mogelijk.

De basishypothese is dat de sterk leeftijdsgebonden arbeids- en inkomenspositie die een 'traditionele' landbouwgemeenschap kenmerkt, met het verschijnen van alternatieve inkomensmogelijkheden eerst verstoord en vervolgens doorbroken wordt. Vooral wanneer nieuwe, '(loon)afhankelijke' arbeidsmogelijkheden voor meer en meer huishoudens een permanent karakter krijgen, wordt een aantal 'oude' verbanden tussen leeftijd, gezinsvorming en arbeidsinzet verbroken. Minder dan de levenscyclus bepaalt in de 'nieuwe' industriële gemeenten de inkomenspositie de sociale plaats van het huishouden. Of anders geformuleerd: de sociale polarisatie wordt minder gekenmerkt door de levenscyclus die elk gezin doorloopt, dan wel door een economische en sociale polarisatie die gepaard gaat met het proces van verlies aan zelfstandige inkomensmogelijkheden. Dit alles betekent dat oude gezinsstrategieën, die tot doel hebben het landbouwbedrijf aan te passen aan de beschikbare arbeid en aan de levenscyclus van het gezin, minder effectief worden en op termijn verdwijnen.

De studie put zijn materiaal uit demografische, professionele en fiscale tellijsten. De aan deze bronnen toegedichte gebreken zijn welbekend.¹⁶ Enerzijds geven ze een onvolledig beeld van de sociale positie van het huishouden, aan de hand van voor de overheid relevante (vooral fiscale) criteria. Daarnaast zijn de data in de tellingen vaak moeilijk te interpreteren, niet het minst door een prescriptieve, veelal niet geëxpliciteerde vraagstelling en/of door een selectieve beantwoording. Niettemin komen de lijsten in mijn optiek voor bewerking in aanmerking. Hiervoor heb ik twee goede redenen.

Ten eerste houd ik steeds de totale bevolking (van de gemeente) in het vizier. Dit heeft als voordeel dat a) de optellingen steeds getoetst kunnen worden aan externe gegevens over onder meer bevolkingsgroei, dorpsgrenzen en oppervlakte, en dat b) meer statusgebonden data als beroep en fiscale aanslag in een onderling verband kunnen worden bestudeerd. Omdat de plaatselijke bestuurders de sociale hiërarchie niet straffeloos teveel konden bruuskieren, bezitten deze bronnen een sterke interne coherentie. Daarbij komt dat enkele basisgegevens zoals de gezinsamenstelling en het grondbezit in de regel betrouwbaar zijn.

Ten tweede bieden kruistabellen met variabelen uit diverse bronnen de mogelijkheid om bepaalde correcties en nuanceringen in te bouwen. Zo winnen beroepsaanduidingen veel aan betekenis wanneer ze gekoppeld worden aan fiscale aanslagen. Daarenboven heeft de integratie van verschillende tellinggegevens als bijkomend pluspunt dat met het ineen schuiven van inlichtingen van diverse aard automatisch een zelfcorrigerende factor in de bewerkingen wordt ingebouwd. Fouten die bij een analyse van enkelvoudige bronnenreeksen niet kunnen worden opgemerkt, worden in een geïntegreerde benadering wel duidelijk.

Het onderzoek bouwt voort op een deel van het basismateriaal, verzameld voor mijn dissertatie over de Turnhoutse Kempen. Voor dit onderzoek werden voor drie Kempense dorpen vier op huishoudfiches gebaseerde dwarsdoorsneden aangemaakt: 1750, 1800, 1850, 1910. Voor twee dorpen zijn in het kader van dit onderzoek de

gezinsfiches uit de doorneden 1850 en 1910 aangevuld en opnieuw bewerkt. De basislijsten zijn opgemaakt aan de hand van tellingen of registers van de bevolking, in dit geval de bevolkingsregisters van 1 januari 1847 en van 1 januari 1911. Deze leveren het basismateriaal voor de gezinsfiches: naam, woonplaats, leeftijd, beroep en verwantschap van de inwonenden. Een tweede set van tellingen wordt gevormd door de fiscale lijsten: grondbelastingen (kadaster), patentbelastingen (zelfstandige activiteit in handel en nering), personele en plaatselijke belastingen (op uiterlijke tekenen van rijkdom).¹⁷

Het basisbestand bestaat in totaal uit bijna 2000 gezinsfiches, verdeeld over vier dwarsdoorneden. Deze fiches bevatten voor alle huishoudens informatie over a) de gezinsamenstelling en de leeftijd van de gezinsleden b) de potentiële arbeidsinzet en de feitelijke professionele status en c) het inkomen en de sociale positie.

De Turnhoutse Kempen in de negentiende eeuw

Ten oosten van de havenstad Antwerpen strekt zich een grote zandvlakte uit, onderdeel van een zandplateau dat uitloopt tot de Nederlandse en Vlaamse provincies Noord-Brabant en Limburg. De belangrijkste fysieke kenmerken van deze regio waren van nature onvruchtbare zandgronden en een onregelmatige waterhuishouding. Beide elementen droegen bij tot de moeizame ingebruikname van de Kempense gronden. In de Turnhoutse regio werd in 1800 nog slechts een kwart van de gronden gebruikt als landbouwland (70% onbebouwd, 3% bos). Een eeuw later was dat de helft (25% onbebouwd, 20% bos).¹⁸ Een verklaring voor die pas in vorige eeuw op gang gekomen onginingsbeweging moet rekening houden met drie bijkomende variabelen: de verkeerswegen, de bevolkingsdruk en het landbouwsysteem.

Tot het begin van de negentiende eeuw liepen alle belangrijke verkeerswegen om de Kempen heen. In 1819 kreeg de regio met de steenweg Antwerpen-Turnhout een eerste toegangsweg, maar met uitzondering van een afsplitsing naar Hoogstraten bleef het wachten tot de tweede helft van de eeuw vooraleer de Kempense dorpen ingeschakeld werden in een geïntegreerd netwerk van verharde wegen. Van groot belang waren de komst van de scheepvaart (het Kempisch Kanaal, voltooid in 1859, de noordelijker gelegen Turnhoutse Vaart, voltooid in 1874) en van de trein (een lijn naar Turnhout in 1855, een internationale lijn naar Duitsland over Herentals en Mol in 1880). Belangrijker nog voor het ontsluiten van de dorpsgemeenschappen was de uitbouw, vanaf 1885, van een dicht net van buurtspoorwegen. Drie decennia later waren alle dorpskernen via de stoomtram met elkaar verbonden.

In het begin van de negentiende eeuw woonden in de Turnhoutse Kempen amper 46 inwoners per km². Dit was beduidend minder dan in het even zandige, maar veel intensiever bewerkte Vlaanderen: 190 inwoners per km². Niettegenstaande het feit dat het inwonertal in de volgende eeuw bijna verdubbelde, bleven de Kempen een relatief dun bevolkte regio (87 inwoners per km²). Terwijl de bevolkingstoename in de achttiende eeuw erg bescheiden bleef (+0,38% per jaar), kende deze een aardige

versnelling in de daaropvolgende eeuw (gemiddeld $+0,76\%$ per jaar). In de achttiende eeuw woonde en werkte nog driekwart van de mensen in dorpskernen met minder dan 5000 inwoners, in 1910 was dat nog slechts een kwart.

Die relatief lage bevolkingsdruk hing nauw samen met het in sterke mate op zelfvoorziening gerichte landbouwsysteem.¹⁹ De gehele periode door konden bijna alle huishoudens (meer dan negen op tien) terugvallen op een eigen landbouwexploitatie, hoe klein ook. Niettemin nam het aandeel van de boerenbedrijven in de echte zin van het woord (meer dan twee hectare land in gebruik) fors af, van ongeveer de helft van de huishoudens in de achttiende eeuw tot een op drie in 1900. Daarenboven moest vanaf het einde van de vorige eeuw de meerderheid van de gebruikers het grootste deel van de gronden pachten, tegenover slechts een kwart honderd jaar eerder. Het grote belang van agrarische diensten voor de meerderheid van de gezinnen kan ook worden afgelezen uit het veebezit: de gehele periode door kon 70% tot 80% van de gezinnen beschikken over minstens één stuk grootvee. De akkerbouw werd beheerst door de graanteelt. In de achttiende eeuw werd 80% tot 90% van de gronden met granen bezaaid, in 1900 nog 70%. De vrijgekomen oppervlakte werd ingenomen door aardappelen en veevoerders. Worden de snel aan belang winnende naoogsten meegerekend (tot 50% van het akkerland na 1850), dan wordt de centrale plaats van de veevoedergewassen duidelijk. Nijverheidsgewassen en andere commerciële teelten kwamen in de Turnhoutse Kempen nauwelijks voor. De voorname rol van de veevoedergewassen wijst op het centrale belang van de veehouderij in het Kempens bedrijf. Gemiddeld houden de Kempense boeren per hectare akkerland 2,5 tot 3 stuks grootvee. De helft van de stapel bestond uit hoornvee, 5% uit paarden. De schaapskuddes verdwenen na 1875 zo goed als volledig (van bijna 50% tot minder dan 5% van de totale veestapel). Hiervoor kwamen varkens (een toename van minder dan 5% tot 30% van de totale veestapel) en geiten (tot 20% van de totale veestapel) in de plaats.

Tijdens de negentiende eeuw kende het Kempens landbouwbedrijf een sterke toename van de produktiviteit. In 1900 brachten de gronden in de regel dubbel zoveel op als in 1800, de veestapel de helft meer. Het was vooral dank zij de grotere mesproductie van die veestapel - de verhouding per hectare verdrievoudigde tijdens de beschouwde periode - dat de extreem lage grondopbrengsten uit de achttiende eeuw (minder dan 1000 kg per hectare voor rogge, minder dan 10.000 kg per hectare voor aardappelen; verhoudingen die nog werden geflatteerd door een techniek van dichte bezaaiing) naar een hoger peil konden worden opgedreven.

Een meer intensieve veldbewerking en een grotere veestapel resulteerden in een verhoging van de arbeidsvraag per hectare landbouwland met 60% tot 80%.²⁰ Hiertegenover stond een ruim arbeidsaanbod. In de landbouwdorpen werd, over een jaar gespreid, ongeveer de helft van de in manjaren beschikbare arbeid in de landbouw ingezet. Indien dit bedrijf werd gecombineerd met een activiteit in de huisnijverheid, dan liep het aandeel zelfs terug tot 35%. In het begin van de twintigste eeuw werd in de dorpen langs het kanaal (zoals Dessel en Rijkevorsel) nog 30% van de beschikbare arbeid in de landbouw ingezet. Die ruime arbeidsmarkt ging gepaard met een bescheiden aandeel van de loonarbeid in de landbouw:

maximum 20% van de totale arbeidsinzet in de achttiende eeuw, 25-30% in 1850, minder dan 10% in 1900. De betaalde arbeid betrof in het overgrote deel van de gevallen inwonend personeel met een langlopend contract. Met andere woorden: het landbouwbedrijf in de besproken Kempense regio kon zonder veel moeilijkheden voorzien in de basisnoden van de lokale bevolking, maar groeide niet snel genoeg om gelijke tred te houden met het toenemend arbeidspotentieel.

De regionale hoofdplaats Turnhout boog van oudsher op een sterke, maar traditionele textielproductie (tijk en kant). Die nijverheid kon echter niet uitgroeien tot een regionale groeisector. Dit gold wel voor een hiervan onafhankelijke proto-industriële bedrijvigheid die in de achttiende eeuw in de dorpen ten oosten van Turnhout tot ontwikkeling kwam.²¹ In tegenstelling tot de meer noordelijk gelegen grensdorpen kende deze regio nog een bescheiden transitoverkeer via een aloude verkeersas die Antwerpen en het verder afgelegen Vlaanderen verbond met het land van Luik en met de Duitse gewesten. Na 1750 groeide in deze dorpen een groot-schalige garen-, laken- en kousenproductie, vooral op basis van plaatselijke en ingevoerde wol. Deze productie kende haar hoogtepunt in de eerste twee decennia na 1800, om daarna weer snel weg te kwijnen. Na 1850 vielen de betreffende dorpen geheel terug op de oude agrarische arbeids- en overlevingsstructuren.

Met het graven van de twee Kempense kanalen werden de oude structuren definitief doorbroken. In het laatste kwart van de eeuw verschenen langs het gehele traject nieuwe, gecentraliseerde bedrijven: steen- en pannembakkerijen (meer in het westen), witzandmijnen en glasfabrieken (in het oosten), chemische bedrijven (dynamiet, kunstmeststoffen), de verwerking van zware metalen (non-ferro) en sigarenfabriekjes (Arendonk). Desondanks bleef in de besproken Kempense regio de landbouw, en meer bepaald het familiaal landbouwbedrijf, de basis van de regionale economische structuur.

Voor mijn onderzoek naar de samenstelling en de strategieën van de Kempense huishoudens werden twee type-dorpen geselecteerd: Dessel en Rijkevorsel. Beide liggen in de nabijheid van de districthoofdplaats Turnhout, midden in de Kempense zandstreek. Rijkevorsel bleef tot het laatste kwart van de negentiende eeuw een erg gesloten landbouwgemeenschap, met een bescheiden secundaire en tertiaire activiteit. Dessel maakte deel uit van de proto-industriële regio ten oosten van Turnhout en was tot het midden van de eeuw een belangrijk centrum in de aanmaak van wollen garens en lakens. Door de komst van grootschalige nijverheid aan de oevers van de Kempense kanalen ondergingen de nabijgelegen dorpen vanaf de jaren 1880 een grondige transformatie. Dit was vooral het geval in Rijkevorsel, waar naast de 'vaart' van Turnhout naar Schoten (Antwerpen) een eigen steenbakkerswijk ontstond.

Een kantelende landbouwconomie

In beide Kempense dorpen speelde het landbouwbedrijf tot in de twintigste eeuw een centrale rol. De onderstaande tabel maakt duidelijk dat het overgrote deel van de

huishoudens tenminste gedeeltelijk kon terugvallen op een eigen of gepacht boerenbedrijf. Het relatieve aantal zelfstandige bedrijven (groter dan twee hectare) verminderde echter wel sterk.

Tabel 4.1. Kenmerken van het landbouwbedrijf in Dessel en Rijkvorsel, 1800-1910.

Dessel	1800	1850	1910
- cultuurland (% oppervlakte)	41 %	43 %	37 %
- hectare cultuurland per inwoner	0,83	0,66	0,36
- stuks grootvee per inwoner	1,5	1,2	1,1
- arbeidsinzet per hectare cultuurland (dagen per jaar, inclusief tijd besteed aan veeteelt)	54	68	97
- % huishoudens met landbouwbedrijf			
totaal	95 %	95 %	90 %
+ 2 hectare	50 %	47 %	32 %
- % huishoudens met grootvee	67 %	75 %	80 %
Rijkvorsel			
- cultuurland (% oppervlakte)	22 %	28 %	38 %
- hectare cultuurland per inwoner	1,06	0,93	0,44
- stuks grootvee per inwoner	1,8	1,1	1,0
- arbeidsinzet per hectare cultuurland (dagen per jaar, inclusief tijd besteed aan veeteelt)	57	69	75
- % huishoudens met landbouwbedrijf			
totaal	95 %	95 %	95 %
+ 2 hectare	58 %	53 %	35 %
- % huishoudens met grootvee	65 %	70 %	70 %

Het agrarisch bedrijf bleef een centrale pijler onder de huishoudelijke inkomensstructuur. Bijna alle gezinnen bewerkten een stuk land. Ongeveer drie op vier huishoudens hielden minstens één stuk grootvee. Toch verloor de landbouw door de opsplitsing van de boerderijen terrein als werkverschaffer (tabel 4.2). Activiteiten in de secundaire en -in mindere mate- de tertiaire sector vingen die reserve gedeeltelijk op.

Tabel 4.2. De arbeidsinzet in Dessel en Rijkvorsel, 1800-1910.

Dessel	1800	1850	1910
- aantal inwoners	1364	1949	2719
- potentieel actieve bevolking (15 t.e.m. 64 jaar)	62 %	63 %	52 %
- verdeling van de econ. activiteit (totaal 100 %)			
landbouw	51 %	66 %	50 %
industrie	40 %	22 %	30 %
handel en diensten	9 %	12 %	20 %
- aandeel van de totale loonarbeid (% actieven)	36 %	31 %	37 %
- aandeel van de gezinnen met hoofddinkomen uit zelfstandig bedrijf (ag. en niet-ag., maximum)	75 %	75 %	65 %
Rijkvorsel			
- aantal inwoners	982	1458	4112
- potentieel actieve bevolking (15 t.e.m. 64 jaar)	64 %	62 %	53 %
- verdeling van de econ. activiteit (totaal 100 %)			
landbouw	73 %	72 %	47 %
industrie	17 %	13 %	39 %
handel en diensten	10 %	15 %	14 %
- aandeel van de totale loonarbeid (% actieven)	21 %	29 %	44 %
- aandeel van de gezinnen met hoofddinkomen uit zelfstandig bedrijf (ag. en niet-ag., maximum)	95 %	95 %	50 %

Opvallend is de sterke terugval van het zelfstandig hoofddinkomen in Rijkvorsel. Daar waar in 1850 bijna alle verdiensten nog een zelfstandige basis hadden, leefde in 1900 nog amper de helft van de gezinnen in hoofdzaak van een zelfstandig inkomen uit landbouw, ambachten of handel. In Dessel is die ommekeer veel beperkter omdat a) al in de eerste helft van de eeuw een belangrijk deel van de huishoudens gedeeltelijk overleefde met loonarbeid (textiel) en b) de invloed van nieuwe industrieën er beperkter was dan in Rijkvorsel.

Rijkvorsel in de Noordkempens onderging de negatieve gevolgen van de nabijgelegen landsgrens welke sinds de 16de eeuw de zuidelijke van de noordelijke Nederlanden scheidde. Hoogstraten, eertijds een befaamde handelsplaats op de handelsweg naar het noorden en het oosten, kwijnde temidden van een op zichzelf teruggeplooid regio weg als lokaal dienstencentrum. De omliggende dorpen kenmerkten zich door een op zelfvoorziening gerichte landbouw, welke slechts een

onregelmatige uitvoer van kleine overschotten mogelijk maakte. Ook de ambachtelijke productie van nijverheidsgoederen oversteeg slechts zelden de behoeften van de lokale markt. Het ambacht bleef dan ook voor de meeste handwerklieden een deeltijdse bezigheid, omdat 'sij van klijne winst sijn want sij daer op niet konnen leven, maer sij boeren daer nog bij'.²² Die relatief gesloten regionale economie werd in de negentiende eeuw langzaam opengebroken, en dit door een dubbele beweging. Enerzijds werd een aantal centrale pijlers onder de bestaande economische organisatie ondergraven, in de eerste plaats het zelfstandig boerenbedrijf. Daarnaast genereerde de opkomst van een moderne industriële bedrijvigheid een nieuwe, in overgrote mate loonafhankelijke bevolkingsgroep. Die bedrijven vestigden zich aan de oevers van de pas gegraven Turnhouse Vaart (voltooid in 1874). Dit kanaal verbond een aantal Kempense landbouwdorpen waaronder Rijkevorsel, met de Antwerpse zeehaven en met het Luikse industriegebied. In het laatste kwart van de vorige eeuw verscheen in en om Rijkevorsel een groot aantal steen- en pannembakkerijen, gevolgd door enkele chemische bedrijven. Werkten er in 1880 210 arbeiders in de drie Rijkevorselse steenbakkerijen (komende van binnen en buiten het dorp), dan zijn dat er in 1910 al 650, verdeeld over acht instellingen. Op dat moment werkten in totaal 750 Rijkevorselaars in de nieuwe bedrijven, in hoofdzaak mannen. Dit kwam overeen met bijna een vijfde van de potentieel actieve bevolking. Daar stond tegenover dat de arbeid ingezet in de steenbakkerijen seizoengebonden was. Hard labeur, lange werkuren in de zomer, lage lonen en veel kinderarbeid, een hoge werkloosheid in de winter, het verklaart de nijpende economische en sociale toestand binnen de nieuwe industriële huishoudens.

Dessel had een sterk vergelijkbare agrarische onderbouw, maar legde omdat het gelegen was in de proto-industriële regio ten oosten van Turnhout, een enigszins ander traject af. Gestimuleerd door de uibesteding van arbeid door enkele stedelijke fabrikanten op het Antwerpse platteland, groeide na 1750 in en rondom Dessel een sterke wolwerwerkende nijverheid. In Dessel was in het midden van de achttiende eeuw 18% van de potentieel actieve bevolking (meestal deeltijds) actief in de productie van wollen garens en lakens. In 1800 was dat opgelopen tot 30%, in 1811 zelfs tot het historische maximum van 38%. Het tij keerde snel in het tweede kwart van de eeuw. Van de 28 fabrikanten in de Franse Tijd bleven er in 1831 nog 19, en in 1846 nog drie over. Op dat moment was nog 12% van de potentieel actieve bevolking betrokken bij de proto-industriële textielproductie, bijna uitsluitend spinsters. In 1860 sloot de laatste fabrikant van Dessels laken zijn deuren. Dessel kreeg al in 1846 een kanaalverbinding, maar het was pas na 1875 dat hiervan de industriële gevolgen waarneembaar waren. De belangrijkste impuls kwam van de winning van wit zand voor de nabijgelegen glasfabrieken. Vanaf 1870 trokken gemiddeld 150 à 200 Desselse mannen naar de wizandmijnen, echter, het merendeel niet in de wintermaanden. Hun arbeids- en inkomenspositie was vergelijkbaar met die van de Rijkevorselse steenbakkers.

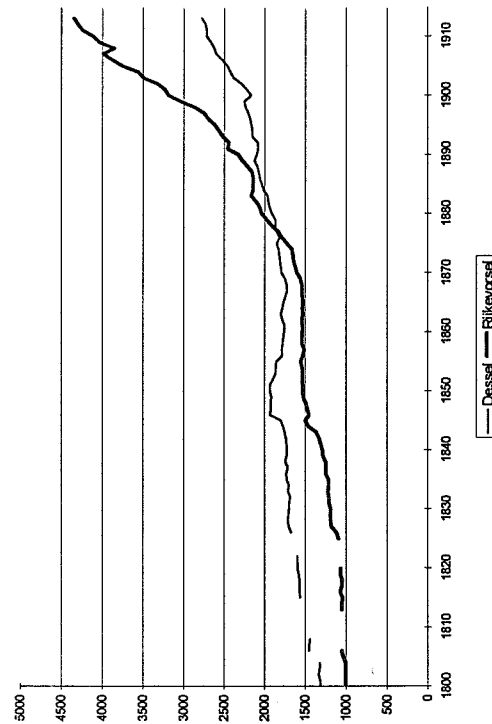
In het midden van de negentiende eeuw treffen we in de Kempense dorpen een landbouweconomie aan die op haar grenzen is gebotst. Deze huishouding werd gekenmerkt door het (zo) zelfstandig (mogelijk) gezinsbedrijf, waarbinnen inkomens

uit het landbouwbedrijf zoveel als nodig en mogelijk werden aangevuld met extra verdiensten zoals uit de textielproductie. Naar het einde van de eeuw toe werd de naar binnen gekeerde samenleving opengebroken. De voortdurende opsplitsing van het landbouwbedrijf en de nieuwe arbeidsmogelijkheden in moderne bedrijven vertaalden zich onder meer in een minder strikt demografisch profiel.

De demografische remmen los

De Desselse bevolking vertoonde tussen het midden van de achttiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw een erg gelijkmatig groeitempo, gemiddeld tussen 0,5% en 1% per jaar. Tijdens de crisis van de proto-industriële wolnijverheid in het midden van de negentiende eeuw nam de bevolking af met 12%, maar in 1880 werd opnieuw het niveau van 1846 bereikt. De decennia tussen 1900 en 1910 werden gekenmerkt door een opvallende groeiversnelling, meer dan 2% per jaar. De bevolkingsaan groei in Rijkevorsel werd bijna volledig gerealiseerd na 1875, toen de nieuwe industriële bedrijven er zich vestigden. In de jaren tussen 1890 en 1905 groeide de bevolking sneller dan ooit.

Grafiek 4.2 Bevolkingsverloop in Dessel en Rijkevorsel, 1800-1910

Die bevolkingstoename was in de eerste plaats het gevolg van een bijna ononderbroken en na 1875 sterk toenemende natuurlijk aangroei. Van vestigingsoverschotten was alleen sprake in Dessel tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw (expansie van de huisnijverheid) en in Rijkvorsel tijdens de jaren 1870 en 1890 (nieuwe kanaalindustrie). De crisisperiode rond het midden van de eeuw daarentegen, ging samen met substantiële vertrekoverschotten. Het ontstaan van een moderne industrie in Rijkvorsel verhoogde de mobiliteit van de bevolking. In 1850 was 75% van de bevolking geboren in het eigen dorp, in 1900 was dat nog slechts 60%. In Dessel zien we deze terugval niet (80% is ter plaatse geboren), immers: de kanaalbedrijven werden vooral in de naburige dorpen zoals Mol en Arendonk gevestigd.

Tabel 4.3. Gemiddelde bevolkingsgroei, geboorteoverschotten en vestigingsoverschotten in Dessel en Rijkvorsel, 1830-1910 (promille per jaar).

Dessel	bevolkingsgroei	geboorteoverschot	vestigingsoverschot
1830-1846	7,6	10,6	-3,0
1846-1856	-8,5	6,5	-15,0
1856-1866	-2,2	5,5	-7,7
1866-1880	5,8	9,3	-3,5
1880-1890	9,3	15,3	-6,0
1890-1900	3,1	16,1	-13,0
1900-1910	21,6	22,9	-1,3
Rijkvorsel			
1830-1846	11,7	10,9	0,8
1846-1856	5,3	11,8	-6,5
1856-1866	0,3	12,7	-12,4
1866-1880	18,6	12,6	6,0
1880-1890	13,4	15,6	-2,2
1890-1900	31,6	20,9	10,7
1900-1910	24,0	26,4	-2,4

De na 1850 toenemende natuurlijke saldi waren een gevolg van dalende sterftecijfers en, in tweede instantie, van stijgende geboortecijfers. De relatieve mortaliteit zakt van gemiddeld 30 promille voor 1800 tot 15 promille (Rijkvorsel) à 20 promille (Dessel) na 1900. Een laatste langdurige sterftecrisis deed zich voor in de jaren rond 1800, met gemiddelden van 40 en meer sterfgevallen per duizend inwoners. Tot de tweede helft van de negentiende eeuw werden gemiddeld 30 tot 35 kinderen per duizend inwoners geboren (iets meer in het proto-industriële Dessel). Na 1840 daalde het geboortecijfer lange tijd onder de 30 promille-grens, om in het laatste

kwart van de eeuw opnieuw uit te komen boven de 40 op duizend. Het was in deze jaren dat een jaarlijks geboorteoverschot van 20 promille en meer werd opgetekend.

Dit geboorteoverschot was een gevolg van een verhoogde huwelijksvruchtbaarheid. Was in de tweede helft van de achttiende eeuw nog sprake van 4,7 geregistreerde geboorten per huwelijk, dit liep op tot 5,1 in de tweede helft van de negentiende eeuw en bijna 6 na 1900. Op dat moment was de index van de huwelijksvruchtbaarheid (lg) in de Kempense dorpen gelijk aan 1 (0,8 - 0,9 in 1850)²³. Dit ging gepaard met een daling van de huwelijksleeftijd (leeftijd eerste huwelijk vrouwen: van 28 naar 26 jaar gemiddeld), wat de nuptialiteitsindex (lm) deed toenemen van 0,35/0,45 in 1850 tot 0,60 in 1910. In 1910 waren zes op de tien 'huwbare' vrouwen (ouder dan 15 jaar) effectief gehuwd. Enkele decennia eerder was dat minder dan de helft. Met andere woorden: tegen het einde van de negentiende eeuw werd het restrictief huwelijkspatroon versoepeld, zonder dat de natuurlijke vruchtbaarheid aan banden werd gelegd, eerder integendeel.

Eén van de zichtbare gevolgen van die versoepeling van het demografisch patroon was een verjonging van de bevolking. Tussen het einde van de achttiende eeuw en het laatste kwart van de negentiende eeuw was amper één op drie Kempenaars jonger dan 15 jaar. Hierna nam het aandeel van de jeugd vlug toe: 38% in 1880, 40% in 1900, 44% in 1910. Het nationale gemiddelde schommelde op dat moment rond 30%. Aan de basis van de lang volgehouden restrictieve houding ten opzichte van het krijgen van kinderen lag een (toenemende) spanning binnen de huishoudelijke inkomensvorming. Meer en meer gezinnen konden niet meer overleven op basis van het eigen landbouwbedrijf. Dit vertaalde zich ook in een grotere (tijdelijke) uitwijking van vrouwen. Was de verhouding tussen de seksen in de achttiende eeuw nog gelijk (met zelfs een licht vrouwenoverschot), na 1850 waren er per honderd vrouwen tien tot vijftien mannen *en surplus*.

Tot het laatste kwart van de negentiende eeuw kenmerkten de Kempense dorpen zich door een erg 'gesloten' demografisch profiel. De oude economische onderbouw, gebaseerd op het agrarisch gezinsbedrijf, werd gedragen door een relatief oude, celibataire, mannelijke, plaats- en regio-gebonden bevolking. Eens die agrarische structuur doorbroken, wijzigde dat demografisch profiel zich binnen de tijd van één generatie. Omstreeks 1900 woonde in de Kempen een jongere, meer mobiele bevolking, met een veel minder strikte houding tegenover huwelijk en voortplanting.

Na de voorgaande schets van de Kempen in de negentiende eeuw, kan ik de onderzoeksvraag verder verfijnen. a) Gingen de beschreven verschuivingen in de economische organisatie gepaard met een verandering in de sociale verhoudingen, met name in de verhouding tussen de generaties? Met andere woorden: is er een verschuiving van een 'solidaire' model waarin in de sociale profilering de gezinscyclus de belangrijkste bepalende factor was, naar een 'competitief' model waarin de sociale verschillen veel meer groepsgebonden waren? Verdween de band tussen levenscyclus, bedrijfsopbouw en sociale status? b) Op welke wijze beïnvloedden die verschuivingen de arbeidsstrategieën van de gezinnen? Lagen veranderende in-

komensmogelijkheden (zelfstandig bedrijf versus loonarbeid) aan de basis van andere keuzen inzake gezinsopbouw en arbeidsinzet?

Eerst richt ik de focus op de huishoudvorming, de leeftijdscyclus, de arbeidsinzet en de professionele status als bepalende variabelen. Het belangrijkste criterium in deze analyse is de (gemiddelde) leeftijd van de gezinshoofden. Op basis hiervan worden de verschillen nagegaan in gezinssamenstelling, in beroepsactiviteit en in 'fiscale rijkdom'. Hierna worden de gegevens per beroepsgroep geordend en wordt nagegaan in hoeverre leeftijd dan wel de sociale groep de inkomensstatus bepaalde.

De leeftijdscyclus van de gezinnen

De gezinssamenstelling

De zich wijzigende opstelling van de Kempense bevolking tegenover huwelijk en kindertal had vanzelfsprekend zijn weerslag op de omvang en de samenstelling van het huishouden. In tabel 4.4 wordt voor vier peiljaren het aantal gezinsleden per professionele groep berekend.

Tabel 4.4. De gezinsgrootte per beroepsgroep in Dessel en Rijkevorsel, 1750-1910.

Dessel	1750	1800	1850	1910
- alle huishoudens	4,1	4,4	5,0	5,4
- met hoofdberoep als				
zelfstandige landbouwer	4,7	5,7	6,0	
zelfstandige sec. en tert. sector	4,1	5,6	5,2	
loonarbeider	3,6	4,5	5,5	
- aandeel gezinnen met				
1 en 2 leden	17%	18%	13%	15%
3 en 4 leden	47%	39%	31%	26%
5 leden en meer	36%	43%	57%	60%
Rijkevorsel				
- alle huishoudens	4,5	4,5	4,9	5,4
- met hoofdberoep als				
zelfstandige landbouwer	5,4	5,2	5,9	6,4
zelfstandige sec. en tert. sector	4,0	3,4	4,5	5,5
loonarbeider	3,5	3,0	3,5	5,3
- aandeel gezinnen met				
1 en 2 leden	22%	20%	18%	14%
3 en 4 leden	27%	29%	29%	27%
5 leden en meer	51%	51%	54%	59%

De 18de-eeuwse dorpen werden bewoond door kleine huishoudens, inzonderheid in de textieldorpen ten oosten van Turnhout (Dessel). Amper één op de vier (proto-industriële) tot één op de drie (landbouw) gezinnen telde meer dan vijf leden. Tezamen met de gemiddelde omvang van het huishouden nam in de negentiende eeuw het aandeel van de grote gezinnen sterk toe. Weinig verrassend zijn de hoge waarden in de landbouwersgroep en de kleine huishoudens bij de groep 'losse arbeiders'. Proto-industriële huishoudens in Dessel kenmerkten zich door weinig inwonenden, vooral in 1750 (jonge gezinnen met weinig kinderen), daar waar de witzandwerkers en steenbakkers van 1900 (loonarbeiders) dan weer relatief uitgebreide huishoudens hadden (jonge gezinnen met veel kinderen). De vraag is: in welke mate was dit zich wijzigend gezinspatroon een vertaling van veranderingen in de leeftijdsopbouw?

Tabel 4.5. Huishoudens naar de gemiddelde leeftijd van gezinshoofden, 1846 en 1910 (in procenten).

leeftijd	Dessel		Rijkevorsel	
	1846	1910	1846	1910
20-25	0	7	0	8
25,5-30	7	11	7	12
30,5-35	9	13	9	15
35,5-40	13	15	17	13
40,5-45	13	13	14	10
45,5-50	16	9	15	9
50,5-55	12	7	10	9
55,5-60	11	6	6	8
60,5-65	8	7	7	7
65,5-70	5	5	8	4
+70	5	6	8	5

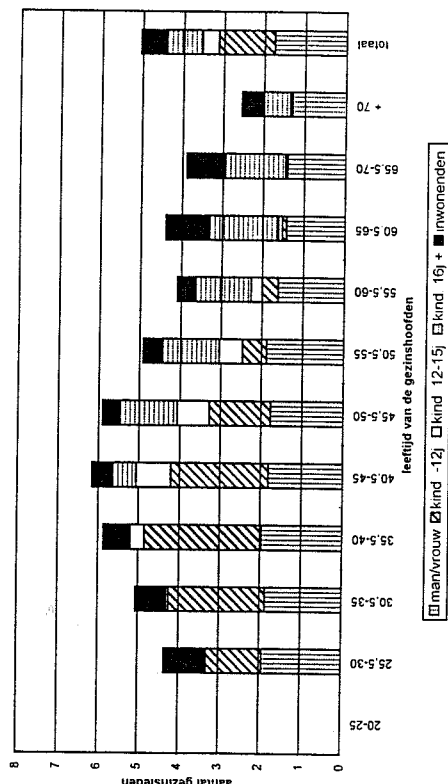
Tussen het midden van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw werden de huishoudens in de Kempense dorpen opmerkelijk jonger.²⁴ In 1850 waren in amper één op zes gezinnen de gezinshoofden jonger dan 35 jaar. Een halve eeuw

later telde al één op drie huishoudens jonge ouders. Het aandeel van de bevolking dat in die jonge gezinnen leefde verdubbelde in Dessel en verviervoudigde bijna in Rijkvorsel (tot 31%).

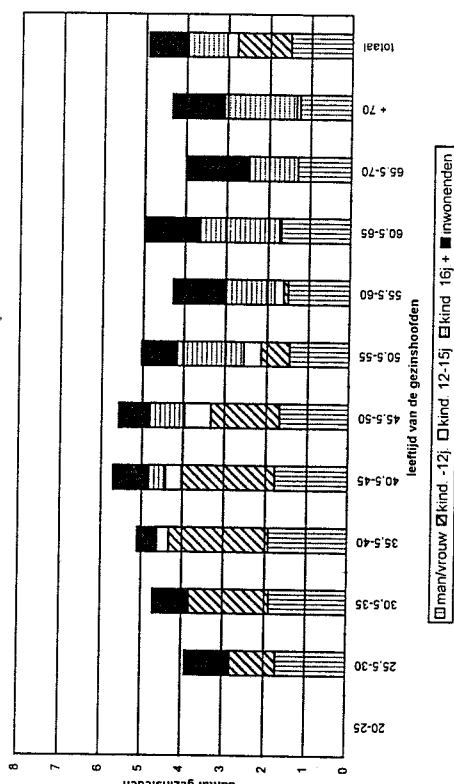
Grafieken 4.3 en 4.4 relateren de leeftijd van de gezinshoofden aan de samenstelling van de gezinnen. Voor de samenstelling van de huishoudens heb ik volgende groepen onderscheiden: gezinshoofden (man/vrouw), kinderen (volgens leeftijd: jonger dan twaalf, twaalf tot en met vijftien, zestien en ouder), verwanten (alle andere familieleden), kostgangers (inclusief bestedelingen), inwonende dienstboden. In grafiek 4.3 worden alle niet tot het kerngezin behorende inwonenden samengeteld. Het modale Kempense huishouden uit het midden van de negentiende eeuw bestond uit vijf leden. De samenstelling van die gezinnen was niet gelijk in de twee dorpen. Ten opzichte van de traditionele landbouwgemeente Rijkvorsel had Dessel meer (gehuwde) koppels, meer inwonende kinderen en minder inwonend dienstpersoneel. Het volbedrijf was hier in dubbele zin een bepalende factor. Enerzijds speelden de gevolgen van de vroegere bloei: minder niet-gehuwde gezinshoofden, meer kinderen. Anderzijds woog in 1850 de snelle neergang erg zwaar: de oudere kinderen bleven langer thuis. Het hogere kindertal in Dessel verklaarde de grotere huishoudens tot de leeftijd van 50 jaar. Hierin kwam de hogere fertiliteit tot uitdrukking die het textieldorp kenmerkte tot kort voor de crisis van de jaren 1840. De oudere gezinnen vallen dan weer op door het geringe aantal inwonenden, met name van dienstboden. Rijkvorsel ontbeerde de arbeidskracht van voldoende kinderen, waardoor hier veel meer een beroep werd gedaan op (inwonende) meiden en knechten (in 27% van de gezinnen tegenover slechts 15% in Dessel). In 1850 was in Rijkvorsel een derde van de gezinsleden in de oudere huishoudens (+55 jaar) niet verwant aan het kerngezin, in Dessel was dat slechts 19%. In Rijkvorsel had een op drie huishoudens slechts één gezinshoofd. Hieronder vielen de talrijke weduwen en weduwnaars, maar eveneens de niet-gehuwde alleenstaanden (5% van de gezinnen) en de niet-gehuwde samenwonenden. In zo'n dertig huishoudens (bijna 10% van de gezinnen) leefden verwanten, meestal broers en zussen, met elkaar samen. Deze *frères* zijn een kenmerk van een gesloten rurale samenleving. In Dessel kwamen zij nauwelijks voor, waardoor het aandeel van de huishoudens met één gezinshoofd slechts 25% was.

De gezinsomvang bleef gedurende de gehele negentiende eeuw toenemen. In vergelijking met een eeuw vroeger telde het modale huishouden in 1910 één lid, ten opzicht van 1850 een half lid meer. Deze groei was het gevolg van een groter aantal jonge kinderen (van 1,3 tot 1,9 gemiddeld) en van de terugval van het aantal huishoudens met één gezinshoofd (nog 15%, bijna uitsluitend oudere weduwen en weduwnaars). Het aantal 'vreemde' inwonenden, in het bijzonder het dienstpersoneel, nam eveneens sterk af.

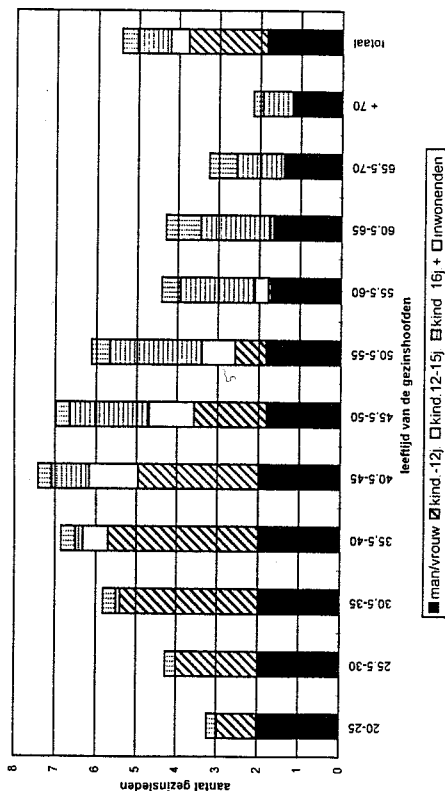
Grafiek 4.3a. Gezinssamenstelling naar leeftijd van de gezinshoofden: Dessel in 1846

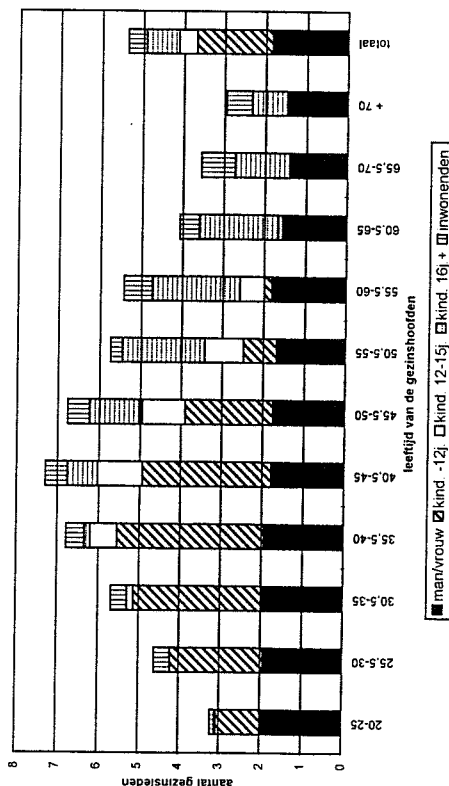
Grafiek 4.3b. Gezinssamenstelling naar leeftijd van de gezinshoofden: Rijkvorsel in 1846

Grafiek 4.4a. Gezinsamenstelling naar leeftijd van de gezinshoofden:
Dessel in 1910

Grafiek 4.4b. Gezinsamenstelling naar leeftijd van de gezinshoofden:
Rijkevorsel in 1910

Een in het oog springend verschil zijn de meer convexe curven in 1910. Dit was een gevolg van: a) meer kleine, zeer jonge gezinnen (jonger dan 25 jaar) en b) grotere huishoudens tot de leeftijd van 60 jaar. Dit alles wijst op een hogere fertiliteit en op minder inwonenden bij oudere gezinshoofden. Op welke wijze bepaalt dit mede de verdeling van de beschikbare arbeidsinzet?

De arbeidsinzet

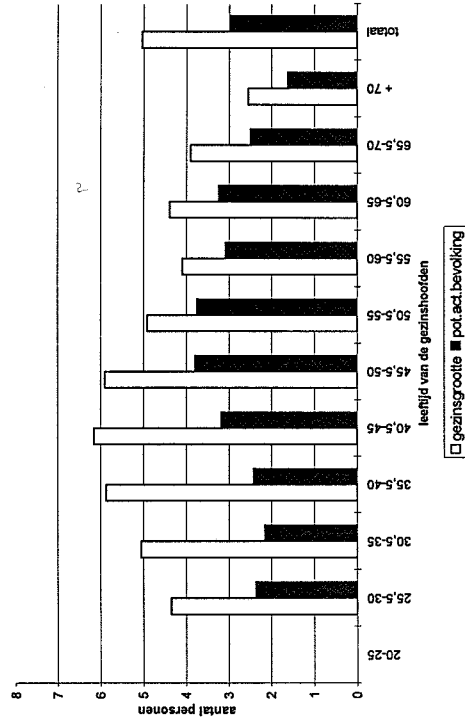
Als de gezinsgrootte gerelateerd wordt aan de arbeidsinzet, dan is het belangrijk de gegevens over het aantal inwonenden om te zetten in een maatstaf van de *potentieel actieve bevolking* (grafiek 4.5) Hiermee meet ik de werkelijk inzetbare arbeidskracht van een huishouden, de gezinsgebonden zorgarbeid uitgezonderd. Die potentieel aanwezige arbeidskracht wordt uitgedrukt in manjaren. De volgende reductie-coëfficiënten zijn toegepast: mannelijk gezinshoofd: 1, vrouwelijk gezinshoofd: 1 indien zij het enige gezinshoofd is, 0,5 indien er een mannelijke partner is, gezinslid 12-64 jaar: 1, gezinslid 65 jaar en ouder: 0,5, gezinslid tot 12 jaar: 0. Zieken, gebrekkigen en kostgangers die niets met het huishouden hebben te maken vallen buiten de weging.²⁵

Het volume beschikbare arbeid binnen het huishouden volgde in 1846 de levenscyclus van de gezinnen. Met het opgroeien van de kinderen nam de aanspreekbare arbeidsinzet toe, tot de gezinshoofden gemiddeld de leeftijd van 45 tot 55 hadden bereikt. De arbeidsinzet nam weer af vanaf 55 jaar in Dessel en vanaf 65 jaar in Rijkevorsel. Immers, in deze laatste gemeente woonden in de oudere huishoudens veel meer inwonende dienstboden. Opvallend voor het midden van de eeuw was de relatief hoge 'instap' grens, de minimumgrens om een gezin te stichten. Ook een pas gevormd gezin deed beroep op gemiddeld meer dan twee voltijdse arbeidskrachten.²⁶ Dit wijst er op dat om een gezin op te starten er in de regel behoefte was aan extra arbeidskracht. Vaak trokken bij de jonge gezinnen extra (verwante en niet-verwante) inwonenden in.

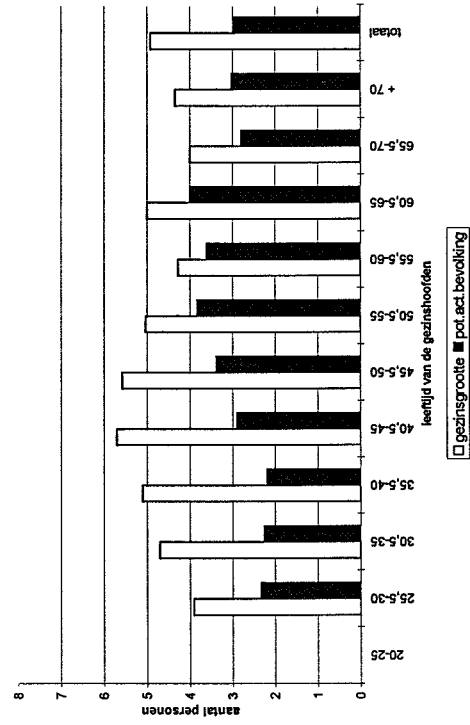
Zolang het landbouwbedrijf centraal stond in het huishoudelijk inkomen, bleven de schommelingen in de curve van de beschikbare arbeid beperkt. Dit is duidelijk in Rijkevorsel omstreeks 1850, waar het aantal arbeideenheden ook na de leeftijd van 55 jaar hoog bleef (tussen drie en vier). In het proto-industriële Dessel met de extra inkomensmogelijkheden was die minimum-grens minder absoluut. Oudere gezinnen deden hier veel minder een beroep op extra inwonende arbeidskracht. Dit kan wijzen op een snellere afbouw van het gezinsbedrijf ten voordele van de kinderen.

Gemiddeld kon een modaal huishouden, alhoewel groter in omvang, in 1910 op minder potentiële arbeid een beroep doen dan een halve eeuw vroeger (grafiek 4.6). Het aandeel van de oudere (plus 16 jaar) kinderen en van de volwassen inwonenden nam immers af. Belangrijker is dat de verdeling over de leeftijdsgroepen heel wat minder gelijk was. Met andere woorden: ik tel in 1910 meer huishoudens met een beperkt arbeidsaanbod (minder dan twee eenheden), maar in de 'productieve' jaren

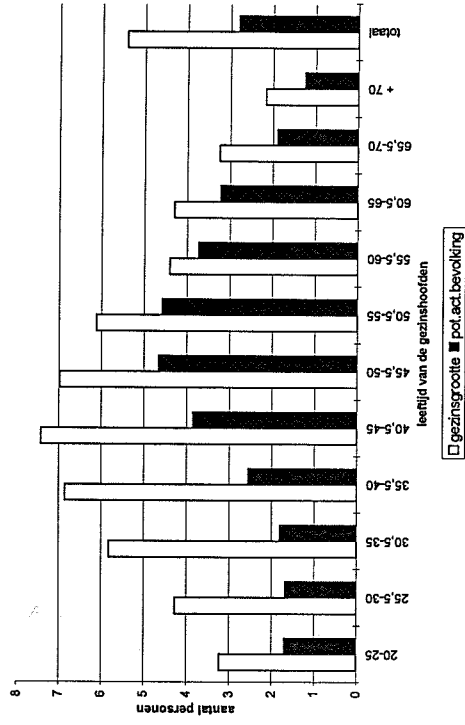
Grafiek 4.5a. Gezinsgrootte en potentieel actieve bevolking:
Dessel in 1846

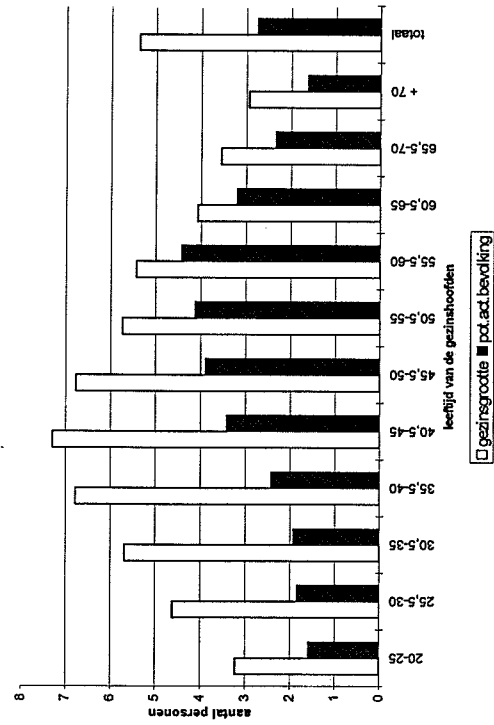
Grafiek 4.5b. Gezinsgrootte en potentieel actieve bevolking:
Rijkevorsel in 1846

Grafiek 4.6a. Gezinsgrootte en potentieel actieve bevolking:
Dessel in 1910

Grafiek 4.6b. Gezinsgrootte en potentieel actieve bevolking:
Rijkevorsel in 1910

tussen 45 en 60 jaar was de mogelijke arbeidsinzet hoger. Dit laatste was een gevolg van een groter aantal arbeidsgeschiedte kinderen (plus 12 jaar). Het 'agrarisches model' werd op een dubbele wijze doorbroken. Ten eerste viel de benedengrens van ruim twee voltijdse arbeidseenheden meer en meer weg. Ten tweede zijn de verschillen binnen de gezinscyclus veel groter. In 1846 bewoog de curve van de potentieel actieve bevolking zich tussen twee en vier arbeidseenheden. Een halve eeuw later werden de grenzen verlegd tot 1,5 en 4,5 arbeidseenheden. In het midden van de eeuw kon slechts één op de drie gezinnen een beroep doen op minder dan twee voltijdse arbeidskrachten. In 1910 was dat bijna de helft. Dit was vooral een gevolg van een verlaging van de 'instap'grens. De noodzaak om over extra arbeidskracht te kunnen beschikken om een (landbouw)gezin te stichten -man en vrouw alleen was niet voldoende- viel weg.

De beroepskeuze

De huishoudens worden hier onderverdeeld naar beroep. Ik ga uit van het aantal beroepsvermeldingen. Dat wil zeggen dat per huishouden rekening werd gehouden met dubbele en driedubbele aanduidingen van een professionele activiteit. Zoals benadrukt komen deze gegevens niet alleen uit de bevolkingsregisters, maar zijn zij aangevuld met beroepsnoteringen uit tal van andere lijsten. Ik wil hier nagaan op welke wijze een gezin zichzelf typeerde, wanneer het zichzelf een loonaafhankelijke, dan wel een zelfstandige status aanmat. De gegevens zijn samengebracht in de volgende beroeps categorieën:

- landbouwer: zelfstandig (hoofd)inkomen uit de landbouw;
- losse arbeider: (dag)loonarbeid in de landbouw en grote werken (niet in de nijverheid);
- ambachten: zelfstandige nijverheid (voeding, bouw, hout, kleding, textiel, leder, metaal);
- proto-industriële arbeid: wolspinnen en lakenweven en enkele nevenbewerkingen (alleen in 1846)
- industriële loonarbeid (fabrieksarbeid)
- handel, diensten, transport
- rentenier: levend van een niet-arbeids inkomen

Voor de duidelijkheid zijn in de grafiek alleen de landbouwers, de losse arbeiders en de (proto-)industriële arbeiders afzonderlijk opgenomen.

De opbouw van een gezinsinkomen in een landbouwgemeenschap was gericht op het verwerven van een zelfstandig inkomen, op het opbouwen van een eigen bedrijf.²⁷ De verdeling van de beroepsvermeldingen volgens leeftijd in Rijksoorsel in 1846 is hiervoor een nieuwe aanwijzing. In de eerste levensfase werd nog een ruim beroep gedaan op 'losse' arbeid, maar vanaf de leeftijd van 40/45 jaar lijkten de professionele verhoudingen zich te stabiliseren: 50/60 % zelfstandige boer, 10 % losse arbeid, 20 % (zelfstandige) ambachten, 15 % (zelfstandige) handel en diensten. Dat 45 jaar geen willekeurige grens is toonde grafiek 4.5 over het arbeidsaanbod al

aan. Het was op die leeftijd dat het beschikbare arbeidsaanbod snel naar een maximum groeide.

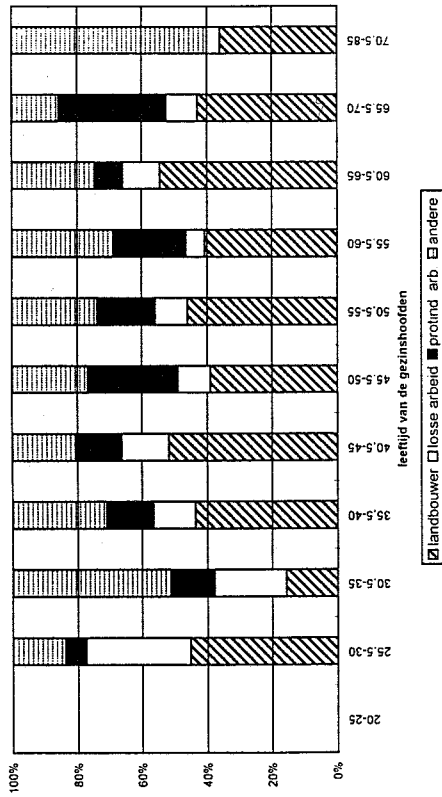
In Dessel was het belang van het landbouwbedrijf even groot, maar werd het 'agrarisches patroon', zoals we eerder al konden constateren, verstoord door de arbeidsmogelijkheden in de textielnijverheid. In 1846 vond nog één op zes gezinnen hierin zijn hoofdkomen. Dat het hier in hoofdzaak oudere bewoners betrof, wijst op de crisis in de wolverwerking. Dit belette niet dat vooral het spinnen nog enige jaren een belangrijke nevenactiviteit bleef. Dit levert een mogelijke verklaring voor het feit dat de jonge Desselse gezinnen al snel een zelfstandig statuut (landbouwer) konden verwerven, in ieder geval sneller dan in Rijksoorsel. Een eeuw intensieve wolverwerking in Dessel had de agrarische onderbouw niet fundamenteel verstoord. Nu de extra inkomens verdwenen, vielen de gezinnen die in Dessel bleven op het landbouwbedrijf terug. Het aanbod aan losse (dagloon)arbeid gebeurde vooral door de nog jonge gezinnen, zowel in Dessel als in Rijksoorsel.²⁸

De belangrijkste vernieuwing in het beroeps patroon van 1910 was de fabrieksarbeid. Enerzijds zorgden de nieuwe bedrijven voor alternatieve inkomensmogelijkheden voor jonge gezinnen, anderzijds werd fabrieksarbeid meer en meer een 'levensjob'. Dit was vooral duidelijk in Rijksoorsel, waar in de leeftijdsgroep van de veertigers al één op drie gezinshoofden hun hoofdkomen in de nieuwe industrieën verdiende. Ervan uitgaande dat na de leeftijd van 50 jaar de kansen om een zelfstandig bedrijf op te starten zeer beperkt waren, betekent dit dat al één op drie Rijksoorselse gezinnen levenslang gebonden was aan fabrieksarbeid. Hiermee evenaarden zij het aandeel van de landbouwhuishoudens. Ongetwijfeld was dit een historisch keerpunt in de geschiedenis van Rijksoorsel. In de vorige generatie, zij die in 1910 60 jaar en ouder zijn, werd nog slechts één op vier à vijf kostwinners loonarbeider voor het leven.

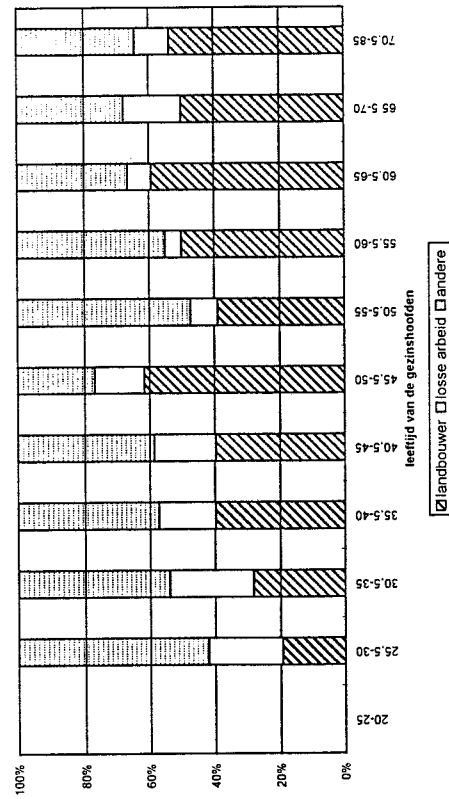
Maken we dezelfde verdeling voor Dessel, dan zien we dat de fabrieksarbeid hier nog meer de rol vervulde van 'instapjob'. Minder dan 20 % van de gezinnen zaten in 1910 levenslang vast aan deze arbeid, wat nog niet de helft was van zij die een boerenbedrijf konden opstarten. Het oude patroon waarin de losse arbeid in dienst stond van het verwerven van een eigen bedrijf was in Dessel minder verstoord dan in Rijksoorsel. Het was vooral hier dat er een nieuwe sociale groep groeit, wier banden met het grondinkomen en het agrarisch samenlevingsmodel verder vervaagde.

Voorgaande analyse bevestigt het verband tussen zich wijzigende demografische en economische patronen. Veranderende arbeids- en inkomensperspectieven doorbraken de 'agrarisches' levenscyclus van gezinnen. Naarmate oude doelen minder bereikbaar werden (zelfstandig bedrijf) en nieuwe doelen in de plaats kwamen (loonarbeid), pasten meer en meer huishoudens hun strategieën van gezinsvorming en arbeidsinzet aan. Welke weerslag had dit op de inkomenscyclus en de inkomenspositie van de gezinnen?

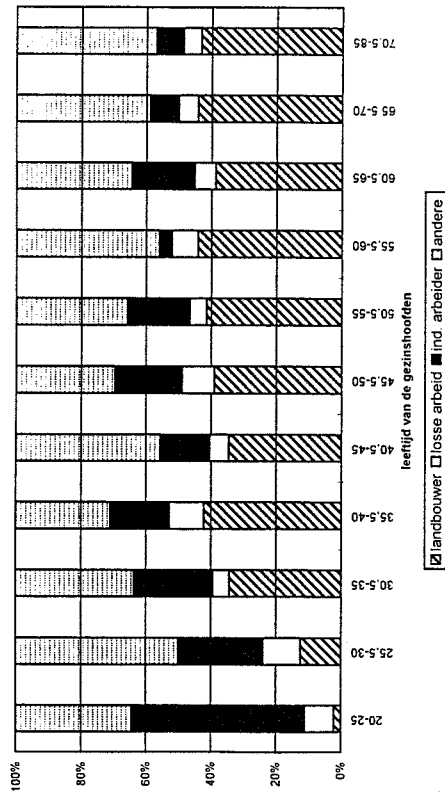
Grafiek 4.7a. Beroepsactiviteit naar leeftijd van de gezinshoofden:
Dessel in 1846

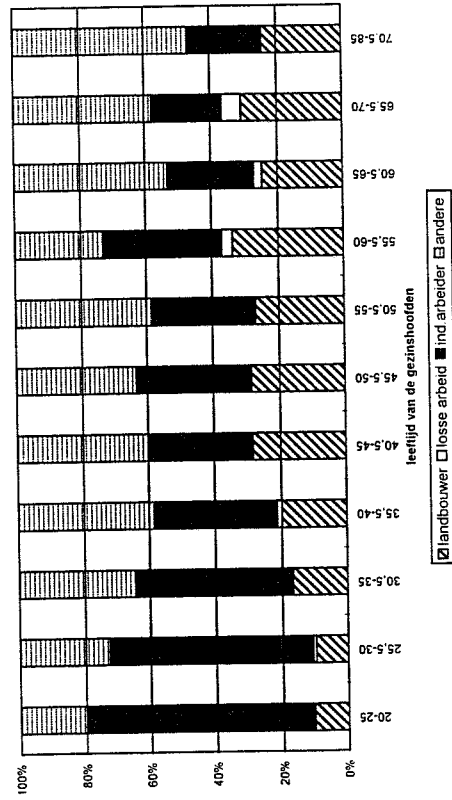
Grafiek 4.7b. Beroepsactiviteit naar leeftijd van de gezinshoofden:
Rijkevorsel in 1846

Grafiek 4.8a. Beroepsactiviteit naar leeftijd van de gezinshoofden:
Dessel in 1910

Grafiek 4.8b. Beroepsactiviteit naar leeftijd van de gezinshoofden:
Rijkevorsel in 1910

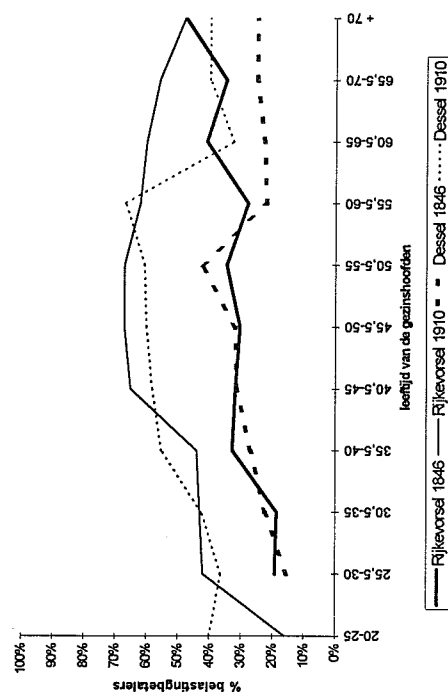
Zowel de gezinsopbouw als de professionele status vertoonden een leeftijdsgebonden patroon. Op zijn beurt reflecteerde dit de verschuivingen in de economische structuur. Hier stel ik de vraag of de verschillen in inkomensstatus ook gerelateerd kunnen worden aan de leeftijdsdistributie van het gezin. Als maatstaf voor inkomen en bezit maak ik gebruik van de belastingaanslag. Hoewel geen perfecte meter, wordt hiermee toch een goed beeld geschetst van de verhoudingen in de 'uiterlijke' vormen van rijkdom enerzijds (via de personele belastingen) en in het onroerend bezit binnen de gemeente anderzijds (via het grondbezit). Daarbij komt dat de maatstaven vergelijkbaar zijn in plaats en tijd. Appendix 2 vat de bewerkingen samen.²⁹ Grafiek 4.9 geeft per leeftijdsgroep het aantal belastingplichtigen weer.

De leeftijdsgebonden verdeling van grondbezit en fiscale rijkdom kan worden gekoppeld aan de demografische en professionele leeftijdsdistributie. De waarden die betrekking hebben op de toestand van het midden van de negentiende eeuw wijzen op een leeftijdsgebonden opwaartse sociale mobiliteit. In Rijksoversnel ging de opbouw van het onroerend bezit samen met de uitbreiding van het gezin en van het boerenbedrijf. De accumulatie van fiscale rijkdom stopte niet wanneer de oudere gezinnen weer kleiner werden. Een verdeling van goederen vond pas plaats na het overlijden van één van de echtgenoten. In Dessel verwierven de jonge gezinnen sneller de status van landbouwer en van eigenaar. Hier staat tegenover dat wanneer de leeftijd van 55 à 60 jaren gepasseerd was, de opbouw van roerende en onroerende eigendom stopte. Het feit dat de jonge Desselse huishoudens al een hoog aandeel in de diverse fiscale aanslagen hadden, is een nieuwe aanwijzing dat de inkomensmogelijkheden uit de huisnijverheid een snellere zelfstandigheid bevorderden. Dit wijst op een patroon van een vluigere intergenerationele rijkdomsoverdracht, wat uiteraard de vestiging van jonge huishoudens als zelfstandige eenheden in de hand werkte. De jonge gezinnen in Rijksoversnel deden er heel wat langer over om het zelfstandig statuut te verwerven, maar hier staat tegenover dat het landbouwbedrijf meer als een lange-termijn investering werd beschouwd.

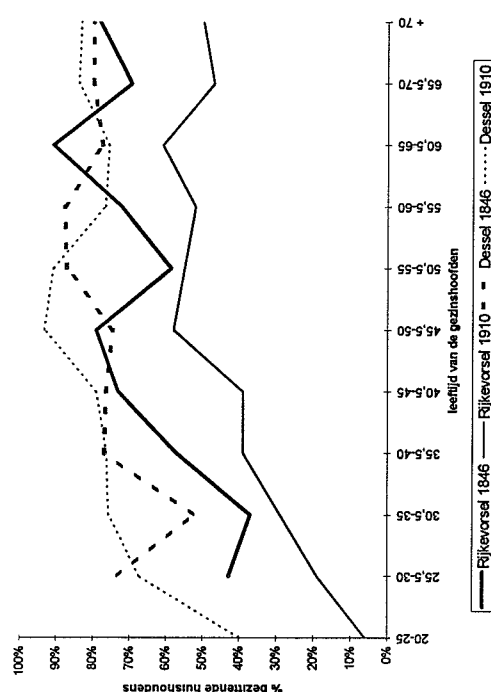
In vergelijking met het midden van de eeuw zijn ook de rijkdomscurven van 1910 heel wat bolvormiger. De parallel met de leeftijdsgebonden curven van de potentieel actieve bevolking is dan ook opvallend (grafiek 4.6). De fiscale rijkdom nam toe (verdubbelde vaak) tot de leeftijd van ongeveer 50 jaar. Eens de zestig gepasseerd, verdwenen meer en meer gezinnen uit de fiscale rollen, wat wijst op een vermindering van onroerend bezit en van een minder comfortabele inkomensstatus. Die leeftijdsgebonden differentiatie was vooral uitgesproken in Rijksoversnel. Ten eerste tel ik hier een groot aantal zeer jonge huishoudens zonder enige vorm van bezit of een ander inkomen dan uit de fabrieksarbeid. Ten tweede verloor in een meerderheid van de oudere gezinnen het landbouwbedrijf zijn positie van levenslange inkomensgarantie (cfr. grafiek 4.8).

In Dessel bleef in een groot aantal 'startende' gezinnen de loonarbeid een opstap voor het later te verwerven eigen bedrijf. Dit bevestigt de leeftijdsgebonden beroepsverdeling in grafiek 4.8. Een belangrijk gegeven hierin was dat de markt van

Grafiek 4.9a Aandeel belastingbetalers naar de leeftijd van de gezinshoofden, 1846-1910

Grafiek 4.9b Grondbezit naar leeftijd van de gezinshoofden

onroerend goed hier heel wat democratischer was gebleven dan in Rijkervorsel. Het was nu wel wachten tot de leeftijd van 40/45 jaar vooraleer de bezitsstatus van vorige generaties kon worden bereikt.

Het toenemend belang van losse arbeid in de huishoudelijke inkomensvorming zette het 'agrarisch model' - een langzame opbouw en hierna een levenslange exploitatie van een eigen bedrijf - meer en meer op de helling. Een eerste aanwijzing hiervoor vond ik in het proto-industriële Dessel, echter, zonder dat de agrarische onderbouw fundamenteel werd verstoord. De inkomensmogelijkheden in de textielnijverheid waren voor de oudere generaties een stimulans om sneller -nog tijdens hun leven- een deel van hun roerend en onroerend vermogen over te dragen aan hun kinderen. Dit wijst er op dat in proto-industriële dorpen het niet alleen de bijkomende verdiensten in de industrie zijn geweest die een vluggere en vlottere gezinsvorming hebben mogelijk gemaakt. Evenzeer moet aandacht worden besteed aan de strategieën van de ouderlijke gezinnen. In tegenstelling tot de agrarische dorpen was hier dank zij de extra arbeidsmogelijkheden de nood aan de zekerheid van een zelfstandig inkomen minder dwingend. Opvallend is dat zelfs in 1846, in het midden van de finale crisis van de wolnijverheid in Dessel, deze intergenerationale gezinscyclus nog bestond. Grafiek 4.7 maakte duidelijk dat het de oudere gezinnen waren die het merendeel van de overblijvende textielarbeid bleven verrichten. De nieuwe huishoudens maakten van de steun vanuit het ouderlijke huis gebruik om sneller dan in een agrarisch dorp een eigen boerenbedrijf op te zetten. Het is meer dan waarschijnlijk dat na 1850 deze cyclus onderbroken werd en dat de bevolking van Dessel opnieuw terugviel op het 'tragere' agrarische patroon.

Het eerst werd dit patroon definitief doorbroken in Rijkervorsel. In het begin van de twintigste eeuw vielen meer en meer huishoudens buiten het inkomenspatroon dat steunde op de exploitatie van een eigen bedrijf. Alles wijst op een grotere differentiatie naar de leeftijd. Echter, zijn het de leeftijdsverschillen die bepalend bleven? Lag aan dit alles niet een meer uitgesproken sociale differentiatie ten grondslag? Of met andere woorden: worden de verschillen in inkomenspositie in 1910 nog verklaard door de leeftijdscyclus (sociale mobiliteit in één generatie) of door sociale differentiatie? Tekenen zich sociale groepen af over leeftijds grenzen heen?

Wordt een beroepsgroep een sociale groep?

Emile Vliebergh, befaamd voorvechter van de Belgische Boerenbond, maakte in het begin van de twintigste eeuw een stand van zaken op van het Kempens landbouwbedrijf. Inzake de invloed 'der groot-nijverheid in 't Noorderdeel der Kempen' is hij er nogal gerust in: 'De kleine landbouwer vindt in de fabriek een welgekomen bijwinst: de boerenzoons gaan er werken tot dat ze genoeg bijeen hebben om te trouwen en eene kleine boerderij aan te gaan. In dit opzicht bewezen de fabrieken aan den landbouw wezenlijk dienst en 't is een wonder hoe de boerenzoons gemakkelijker de fabriek verlaat zoohaast hij genoeg heeft om de winning van eene kleine hoeve te beginnen'.³⁰ Hiermee verwoordde hij zijn vertrouwen in de oude rurale

huishouding die in functie bleef staan van de opbouw van een eigen boerenbedrijf. Kwam dit patroon nog overeen met de realiteit?

Arbeidsstrategieën van gezinnen zijn nauw verweven met de zogenaamde gezinscyclus, hier vertaald naar de leeftijdsgebonden gezinsamenstelling. Een cruciale variabele daarin was de beschikbare arbeidsinzet. Voorgaande analyses toonden aan dat er een correlatie bestond tussen de cyclus van de arbeidsinzet en de opbouw van (uiterlijke vormen van) rijkdom. Heel wat moeilijker wordt het om die gezinscyclus te koppelen aan beroep. Hier word ik geconfronteerd met eerder vermelde gebreken van de beroepsaanduidingen. Met die kennis in het achterhoofd zijn de beschikbare variabelen verdeeld per beroepsgroep. Daarbij wordt gewerkt met een beperkt aantal, zo homogeen mogelijke professionele categorieën.³¹ Ik herhaal dat het niet de bedoeling is de indeling te gebruiken om absolute categorieën te creëren, wel om met de arbeidspositie mogelijke sociale verschillen te verklaren.

De gezinsamenstelling

Ik ordende de gegevens over de gezinsamenstelling per beroepsgroep. Hieruit bleek dat er een verband bestond tussen het beroep en de beschikbare gezinsarbeid. Dit is vooral duidelijk in de agrarische gemeenschap die Rijkervorsel in 1846 was. In landbouwersgezinnen leefden meer oudere kinderen en meer (niet-ervarende) inwonenden. Bijgevolg kon een modaal landbouwersgezin een beroep doen op een groter aantal voltijds arbeidskrachten: bijna vier. Dit was één meer dan in de groep van de ambachten en twee meer dan bij de gezinnen actief in handel, diensten en losse arbeid. Het profiel van de huishoudens levend van losse arbeid, handel en diensten beantwoordde veel meer aan dat van jonge gezinnen. In maar één op vijf huishoudens woonde een ouder kind in, in de groep van de landbouwersfamilies was dat de helft.

De opdeling tussen beroep, leeftijd en gezinsamenstelling was in Dessel veel minder strikt. De gezinnen in de landbouw, ambachten, handel en textiel hadden een sterk op elkaar gelijkend profiel. Door een relatief hoog aantal oudere kinderen en inwonenden konden deze beroepsgroepen over gemiddeld drie voltijdse arbeidskrachten beschikken. Dit wijst op een geringere differentiatie tussen de leeftijds-groepen. Alleen de losse arbeiders hadden een uitgesproken (jong) karakter.

Het verband tussen grote gezinnen en een groot arbeidspotentieel werd in 1910 doorbroken door de groep industriearbeiders. Enerzijds telden hun huishoudens meer jonge kinderen (jonger dan twaalf jaar), anderzijds zwermden in de oudere gezinnen de arbeidsgeschikte zonen en dochters vlugger uit. Dit patroon stond haaks op dat van de landbouwersgroep. Het voorbeeld van Rijkervorsel maakt dit duidelijk. Het eigen karakter van de groep industriearbeiders kwam los van de leeftijdscyclus. In 44% van de industriële huishoudens waren de gezinshoofden gemiddeld ouder dan 40 jaar. Niettemin verschilde de gezinsamenstelling nog altijd wezenlijk van die van de andere -oudere en jongere- beroepsgroepen.

Tabel 4.6. Belastingbetalers per beroepsgroep, 1846 en 1910.

	personele belastingen		grondbezit	
	1846	1910	1846	1910
landbouwer	36%	51%	89%	81%
losse arbeid	0%	25%	53%	63%
ambachten	43%	67%	68%	81%
protoindustriële arbeider	8%		75%	
industriearbeider		38%		71%
handel	75%	73%	88%	81%
diensten	30%	43%	30%	65%
rentenier	14%	52%	86%	80%
<i>totaal</i>	<i>28%</i>	<i>49%</i>	<i>77%</i>	<i>76%</i>

B. Rijkeworsel	personele belastingen		grondbezit	
	1846	1910	1846	1910
landbouwer	51%	69%	85%	52%
losse arbeid	0%	50%	37%	17%
ambachten	20%	71%	66%	62%
industriearbeider	0%	33%	0%	20%
handel	60%	77%	60%	67%
diensten	5%	44%	15%	31%
rentenier	0%	45%	20%	60%
<i>totaal</i>	<i>32%</i>	<i>51%</i>	<i>66%</i>	<i>39%</i>

Ook nu is de belangrijkste scheidslijn deze tussen zelfstandige (landbouw, ambachten en handel) en loonafhankelijke inkomens (losse arbeid, maar ook diensten). Door de combinatie van diverse inkomensbronnen is een onduidelijke opdeling niet mogelijk, maar de bewerkingen voor Rijkeworsel in 1846 maken wel duidelijk dat proletarische huishoudens toen veel minder voorkwamen in de fiscale rollen. Omdat dit eveneens gold voor de jongere huishoudens, wijst dit opnieuw op het verband tussen leeftijd, beroep en status. Ook in Dessel hadden de gezinnen actief in de landbouw, ambachten en handel het sterkste profiel. De betaling van de personele belastingen hadden duidelijk meer van doen met de 'zelfstandige' inkomensstatus dan met eigendomstitels. Een minder duidelijke verdeling van beroeps- groepen over de leeftijdsgroepen, brengt met zich mee dat de sociale (beroeps)groep

een grotere rol ging spelen in de sociale differentiatie. In Dessel doorkruiste een belangrijke groep ouder wordende textielproducenten met een geringe aanslag in de personele belastingen het leeftijdsverband.

In de fiscale rollen van 1910 vervaagt het onderscheid tussen zelfstandige en afhankelijke arbeid. Het voorbeeld van Rijkeworsel maakt duidelijk dat de fiscale rijkdom niet meer in hoofdzaak afgeleid werd van het zelfstandig inkomen. Het was nu vooral in de groep van de industriële arbeid dat zich een bijkomend patroon aftekende. Ten eerste nam het aantal arbeidersgezinnen dat *nooit* een eigendomstiel zou verwerven hand over hand toe. Ten tweede vond ook een groeiende groep oudere arbeidersgezinnen geen aansluiting meer bij het traditionele profiel van de plattelandsgezinnen, en kan dus gesproken worden van een sterkere sociale differentiatie onafhankelijk van de leeftijdsgroepen. Dit was in Dessel minder duidelijk omdat hier de grote meerderheid van de gezinnen nog een (kleine) eigendomstiel kon verwerven. Niettemin ontstond ook hier een groep arbeidersgezinnen die definitief buiten het oude patroon zou vallen.

Wanneer de sociale mobiliteit in belangrijke mate gebonden was aan de gezinscyclus, speelde het leeftijds effect binnen de onderscheiden sociale categorieën een kleine rol. Immers, binnen de levenscyclus werd overgestapt van de ene (loonafhankelijke) naar de andere (zelfstandige) sociale categorie. De sociale verschillen werden vooral verklaard door de verschillen in de gezinscyclus. Werd de sociale differentiatie groter ongeacht de leeftijd, dan nam de rol van de beroeps- groep toe. Sociale mobiliteit zou dan vooral beperkt blijven binnen de eigen sociale groep. Dit is mijn uitgangspunt bij de volgende analyse. Hierin bekijk ik apart enkele beroepsgroepen. Die verdeel ik in twee leeftijdsgroepen, jonger en ouder dan 45 jaar. Op welke gezinsarbeid konden ze een beroep doen (potentieel actieve bevolking), wie betaalde er personele belastingen en hoeveel, wie was er grondeigenaar en wat was zijn bezit? Op deze wijze ga ik na of er binnen dezelfde beroeps- categorieën een leeftijds effect optrad.

In 1846 speelde er in de statusverschillen binnen de beroepsgroepen nauwelijks een leeftijds effect. Het opklimmen tot de status van landbouwer ging wel samen met een verhoging van de inkomenspositie. Dit kon naarmate het bedrijf verder werd uitgebouwd (gerelateerd aan de beschikbare arbeidsinzet) nog worden versterkt. De proto-industriële groep laat een heel ander beeld zien. De oudere arbeidersgezinnen deden het zelfs slechter dan hun jongere collega's. Met andere woorden: indien er sprake is van sociale promotie binnen de gezinscyclus, dan vertaalde die zich zeer vaak in een overgang van het ene (gedeeltelijk proletarische) naar het andere (zelfstandige) statuut. In Rijkeworsel speelde het leeftijds effect sterk. In Dessel werd dit door de groep oudere spinners- en weversgezinnen gedeeltelijk verstoord.

In Rijkeworsel tekende zich na 1900 een ander patroon af. Ten eerste slaagden meer en meer jonge boeren er niet meer in een zelfstandig bedrijf op te bouwen. Zij dienden blijvend een beroep te doen op bijkomende inkomsten uit - vooral- fabrieksarbeid. Zo verdwenen zij uit de rollen van de grond- en de personele belastingen. Ten tweede slaagden de huishoudens die hun hoofdinkomen haalden uit

loonaarbeid, er steeds minder in om een betere, zelfstandige inkomenspositie te verwerven. Een beperkt aantal kon binnen de eigen groep opklimmen, maar de meerderheid blijft buiten het gezichtsveld van de hier gebruikte welvaartsmaatstaven. Niet alleen werd het steeds moeilijker om vanuit een (tijdelijke) positie van loonaarbeider een zelfstandige positie te verwerven. Ook binnen de loongroep zelf werden de sociale verschillen groter.

Tabel 4.7. *Beroepsgroepen en leeftijdsgroepen.*

	N	huis- houd- ers	potentieel aktieve bevolking	personele belastingen		grondbezit	
				Fr/betaler	ha/bezitter	X	mediaan
				%	X	mediaan	%
Landbouwers Rijkbevorsel 1846							
<45	61	3,14	48	11,57	11,50	80	16,33
>45	95	4,21	54	10,59	10,00	88	20,84
Landbouwers Dessel 1846							
<45	75	2,99	36	9,28	7,74	89	5,70
>45	104	3,77	38	9,72	8,84	89	5,59
Proto-industrie Dessel 1846							
<45	21	2,48	14	*		76	3,01
>45	51	3,15	6			75	0,73
Landbouw Rijkbevorsel 1910							
<45	91	2,88	58	11,68	11,00	43	11,15
>45	120	4,56	77	12,29	12,00	59	13,11
Fabrieksarbeid Rijkbevorsel 1910							
<45	240	1,94	31	12,46	10,00	15	2,06
>45	79	3,44	41	15,60	10,50	38	5,29

*Te kleine aantallen

Een ingevoerd industrieel proletariaat?

In een agrarische gemeenschap zoals Rijkbevorsel er in 1846 één was, was de opwaartse sociale mobiliteit tot de leeftijd van 45-55 jaar een resultante van het individuele parcours dat vele gezinnen doorliepen. Maar 10% tot 15% van de gezinnen slaagde er niet in hun proletarisch statuut af te leggen. Ten gevolge van de doorbraak van de industriearbeid op het eind 19de-eeuwse platteland nam deze groep snel toe tot 20% in Dessel en tot meer dan 30% in Rijkbevorsel. Een proto-

industriële gemeente nam zowat een tussenpositie in, omdat het hier in overgrote meerderheid ging om deeltijdse loonarbeiders.

Het lijkt er op dat Emile Vliebergh's beschrijving van de industriële arbeid als tussenstap in de gezinscyclus voor een snel aangroeiende groep gezinnen in de Kempense kanaalgemeenten onbereikbaar werd. Toen in 1912 August De Winne, journalist bij het socialistische dagblad *Le Peuple*, de Kempen doorkruiste, was hij geschokt door het grote aantal fabrieksarbeiders dat hij in die landelijke streek ontmoette: 'De arbeiders! Zie hen, na het dagelijks werk, op de steenweg voorbijgaan, mager, bleek, ontvleesd, met de hoofden van doden. Het lijken zwerfende lijken. Men telt er geen oude mensen onder. Nadat ze tien of twaalf jaar in de fabrieken gewroet hebben, is hun organisme geknakt. Op hun veertigste zijn het afgeleefde wezens, onbekwaam tot de minst vermoeiende arbeid'.³² Ook Gustaaf Segers, tijdgenoot van De Winne en Vliebergh, leek te beseffen dat de voorstelling van deze laatste, waarbij de fabrieksarbeid nog in functie stond van het landbouwbedrijf, minder en minder beantwoordde aan de werkelijkheid: 'In enkele dorpen zijn nijverheidsinstellingen gekomen. De arbeiders winnen daar het dubbel van de landbouwarbeiders. "Welnu", verzekerde mij een gemeentesecretaris, "ik heb nog nooit zulk eenen arbeider gekend, die vooruit is gekomen; indien er in den omtrek armoede heerscht, is het onder deze lieden".³³

Ik weet nog niet in hoeverre deze polarisatie een gevolg was van de proletarisering van nieuwe generaties Kempenaars, of dat het hier vooral de inwijking van nieuwe arbeidskrachten betrof. Wat was de invloed van de immigratie op de veranderingen in de sociale structuur? Meer dan in Dessel bepaalde in Rijkbevorsel de beweging van vestiging en vertrek het bevolkingsverloop. In het midden van de eeuw bedroeg het aantal nieuwkomers per jaar 4 à 5% van de totale bevolking. Omstreeks 1900 was dat al 6 tot 7%. Een meer mobiele bevolking verminderde het aandeel van de ter plaatse geboren inwoners. In Rijkbevorsel viel dit terug van meer dan 70% in 1846 tot 60% in de periode 1880-1910. In Dessel bleef het aandeel van de allochtone bevolking gedurende de gehele periode gering: 20%. Zowel in Dessel als in Rijkbevorsel vertrokken er tussen 1846 en 1910 meer mensen dan er zich vestigden. De bevolkingsaan groei was in de eerste plaats een gevolg van een groeiend geboorteoverschot. Niettemin kende het steenbakkersdorp Rijkbevorsel in het laatste kwart van de eeuw enkele belangrijke inwijkingsgolven, waarvan de belangrijkste te situeren is tussen 1895 en 1905. De samenstelling van de bevolking in 1910 droeg hiervan de sporen.

Bekijken we alleen de geboorteplaats van de eerste gezinshoofden (meestal de man), dan was in 1846 meer dan vier op tien (44%) geboren buiten Rijkbevorsel. Een sterk op zichzelf teruggeworpen regio zoals de Noorderkempen rondom Hoogstraten kenmerkte zich toch door een relatief hoge mobiliteit. Vele jongvolwassenen verlieten de ouderlijke woonplaats, maar waagden zich niet voorbij een of twee dorpen verder op. Slechts zelden vestigde men zich verder dan één à twee uur gaans van de ouderlijke woning. Van de (eerste) gezinshoofden was de groep jonger dan 40 jaar het meest mobiel: 51% was geboren buiten Rijkbevorsel, tegenover 40% in de groep ouder dan 60 jaar. Het hoge aandeel van de allochtonen in de jonge

groep was mede een gevolg van de vestiging van een belangrijke groep douaniers. De landbouwers waren zoals verwacht heel wat honkvaster: slechts één op de drie kwam van buiten de gemeente. Het aandeel van de buitendorpers in de (jongere) groep van ambachtslieden was hoger: 42%. Deze verschillen binnen de beroepsgroepen komen zoals verwacht overeen met verschillen in rijkdom. Van de autochtone gezinshoofden had 74% een eigendomstitel (gemiddeld 11,8 hectare) en betaalde 39% personele belastingen (gemiddeld 4,3 frank). Van de gezinshoofden die waren ingeweken was slechts 55% eigenaar (gemiddeld 5,9 hectare) en betaalde 23% personele belastingen (gemiddeld 3,0 frank). Gezinshoofden van buiten het dorp hadden het wat moeilijker om een zelfstandige huishouding op te bouwen. Daar staat tegenover dat zij jonger waren dan gemiddeld (waarvan daarenboven een deel maar tijdelijk bleef, zoals de groep van de douaniers) en dat zij meer dan de anderen nog aan het begin stonden van hun gezinscyclus.

Heeft de meer massale instroom in het dorp in het laatste kwart van de eeuw meer sporen nagelaten? Van alle eerste gezinshoofden was in Rijkervorsel in 1910 nog amper één op de drie ter plaatse geboren (35%). Opvallend is dat over de leeftijdsgroepen en de beroepsgroepen nauwelijks verschillen waar te nemen zijn. Bij de jonge gezinshoofden onder de 30 jaar was 64% ingeweken. In de leeftijds-groep tussen 30 en 50 jaar liep dit op tot 70%, bij de oudere bevolking zakte het aandeel terug tot 60%. Van de gezinshoofden die als fabriekswerker stonden geregistreerd kwam 66% van buiten het dorp. Merkwaardig genoeg verschildt dit aandeel weinig van de groep landbouwers. Hiervan was 62% niet geboren in Rijkervorsel. Hieruit blijkt dat de professionele scheidslijnen in het dorp niet samenvielen met het onderscheid tussen autochtoon en allochtoon. De toenemende mobiliteit had betrekking op de gehele lokale gemeenschap. In het midden van de eeuw was nog twee op drie landbouwers geboren in de woonplaats. In 1910 was dat nog maar één op drie. De gegevens van 1846 maakten duidelijk dat de geboorteplaats wel een betekenisvolle invloed had op verschillen in status en rijkdom. Dit wordt bevestigd in de verhoudingen voor 1910. Van de in Rijkervorsel geboren gezinshoofden had 61% een eigendomstitel (gemiddeld 7,0 hectare) en betaalde 57% personele belastingen (gemiddeld 6,4 frank). Zij die ingeweken waren hadden minder eigendom (27% met 1,17 hectare gemiddeld) en betaalden iets minder personele belastingen (47% met 8,2 frank gemiddeld).

De toenemende inwijking kan moeilijk verantwoordelijk worden gesteld voor de processen van sociaal verandering. Wel versterkte de grotere aanwezigheid van inwijkelingen het onderscheid tussen de groep die op basis van het gebruik en bezit van gronden een eigen inkomen kon opbouwen en zij die afhankelijk bleven van externe diensten. De aantrekkingskracht van de nieuwe industrieën op jonge arbeiders en arbeiders van buiten het dorp verklaarde mede de snelle sociale veranderingen in Rijkervorsel tussen 1880 en 1910. De ter plaatse geboren bevolking stond niet buiten die veranderingen. Een belangrijk deel van de eigen jeugd was even mobiel en veranderde even snel van woonplaats en/of werkplaats.

Solidair of competitief

Twee vragen liggen aan de basis van deze bijdrage. Ten eerste, in hoeverre was de sociale differentiatie in de bestudeerde dorpen verbonden met de gezinscyclus? Ten tweede, op welke wijze hebben verschuivingen binnen de sociale verhoudingen tussen gezinnen en generaties het doelgericht handelen van die gezinnen veranderd? Die vragen heb ik toegespitst op de leeftijds- en beroepsgebonden verschillen en veranderingen in gezinsopbouw en de arbeidsinzet. Meer bepaald onderzoek ik de invloed van de leeftijd (gezinscyclus) en van het beroep op gezinsopbouw, arbeidsinzet en inkomen. Een verband tussen veranderingen in de arbeidsmarkt en de inkomensmogelijkheden enerzijds en de gezinsopbouw en de arbeidsinzet anderzijds kan wijzen op verschuivingen in de arbeidsstrategieën van die gezinnen.

De agrarisch/rurale samenleving in de Kempen van het midden van de negentiende eeuw steunde op het zelfstandig gezinsbedrijf. Dit was voor de meerderheid van de huishoudens niet alleen de wens, maar eveneens -op termijn- de werkelijkheid. Meer dan acht op de tien gezinnen verwierf na enig geduld een -veelal agrarische- zelfstandige positie. Dit patroon steunde op een tamelijk rigide en gecontroleerd proces van demografische (kinderen) en materiële (rijkdom) reproductie. De gezinnen bouwden na het huwelijk tijdens een tweetal decennia aan de uitbouw van het zelfstandig inkomen, in nauwe relatie met het ritme van de gezinsuitbreiding. Hierna bleef het bedrijf in handen van de ouders tot de ontbinding van het huishouden. Pas dan kon de nieuwe generatie de vrijgekomen plaats innemen. De band tussen gezinsgrootte en bedrijfsopbouw is meer genuanceerd dan in Chayanov's *peasants*-model. Eerder dan van een eenzijdig verband kan ik spreken van een wisselwerking tussen gezin en bedrijf. Niet alleen groeide het bedrijf naarmate het huishouden ouder werd, tevens werd de aanwezige arbeidskracht aangevuld wanneer in het begin en op het einde van de gezinscyclus het aantal binnen het bedrijf inzetbare familieleden te klein was.³⁴ De keuzen inzake gezinsopbouw en arbeidsinzet die de gezinnen hier maakten gaven vorm aan een 'agrarisch model'. De pijlers hieronder waren: a) het vooruitzicht op en de trage opbouw van een zelfstandig inkomen, b) het verzekeren van voldoende arbeidskrachten via de arbeid van kinderen en van extra inwonenden, c) de zekerheid van een rijkdomsoverdracht via de ouders. De gezinnen pasten zich door hun beslissingen over gezinsopbouw en arbeidsinzet aan dit model aan. Tegelijkertijd gaven ze het door diezelfde handelingen mee vorm.

De extra inkomensperspectieven die de huishouding genereerde lagen aan de basis van een versoepeling van het agrarische patroon. Zolang de textielarbeid mogelijkheden bood gingen een snellere gezinsvorming en meer kinderen samen met een vluggere economische zelfstandigheid. Daarenboven gingen de oudere generaties vlugger over tot een verdeling van hun bezit, wat die zelfstandigheid bij de jonge gezinnen verder in de hand werkte. Dit alles gaf meer kansen op een snelle beweging opwaarts, maar bracht ook meer risico's met zich mee. Een neergaande conjunctuur remde de extra verdiensten en de snellere inkomensoverdrachten af, met als gevolg een grotere economische kwetsbaarheid. Dit bevestigde nogmaals het

belang van bezitsoverdracht van de oude op de nieuwe generatie in de patronen van huishoudvorming. In een landbouwersgemeenschap werd het ritme van de generatiewisseling gevolgd, wat de gezinsvorming en de opbouw van het eigen bedrijf vertraagde. Immers, de kinderen konden slechts langzaam hun sociale positie verbeteren. Hiertegenover stond een grotere kans dat ze die positie de rest van hun leven konden behouden. Een toenemend aanbod aan loonarbeid doorkruiste dit patroon. Niettemin stond de opbouw van het persoonlijk kapitaal nog steeds in functie van dat zelfstandig bedrijf, getuige het groot aantal jonge 'landbouwers' in Dessel in 1846.

De meest opvallende vernieuwing naar het einde van negentiende eeuw toe was niet zozeer het verschijnen van industriële arbeid - die was al in diverse vormen bekend - maar van de voltijdse, levenslange fabrieksarbeider. Meer en meer gezinnen verloren de band met het zelfstandig inkomen uit de landbouw. De drie pijlers onder het 'agrarisch model' vielen weg: a) meer en meer gezinnen verloren het uitzicht op een zelfstandige inkomensbasis, b) de aan de gezinscyclus gebonden arbeidsinzet was niet meer bepalend voor een eigen inkomen, c) de rol van de rijkdomsoverdracht tussen de generaties werd geringer. De gezinscyclus stond bij een snel groeiende groep gezinnen niet meer in het teken van de opbouw van een zelf gecontroleerde arbeidsinzet. De overgang van de industriële arbeid van 'in-stapjob' naar levenslange baan ging gepaard met een heel andere rol van die arbeid binnen de arbeidsstrategieën van gezinnen. Niet alleen veroorzaakte dit een snellere gezinsvorming, vaak al op zeer jonge leeftijd, met als enige materiële basis het werk in de fabriek. Daarenboven vervaagde het perspectief om een eigen bedrijf op te bouwen. Een snel groeiende groep gezinnen hoefde niet meer te wachten tot het ouderlijke bezit werd verdeeld, in vele gevallen gaf dit toch geen uitzicht meer op een eigen bedrijf.

Het effect van een toenemende loonafhankelijkheid op de gezinsvorming en op de arbeidsstrategieën van die gezinnen wordt vaak beschreven in termen van extra, van het ouderlijke bedrijf onafhankelijke inkomensperspectieven. Dit is niet het hele verhaal. Belangrijker nog in de ommekeer die de Kempense samenleving van het begin van de twintigste eeuw kenmerkte, was het verdwijnen van alternatieve perspectieven. Voor een grotere groep opgroeiende kinderen was er van de oudere generaties nog weinig te verwachten. De eigen arbeidskracht was voor velen al genoeg om het op eigen kracht te proberen. Zolang het eigen bedrijf de enige garantie bleef voor een min of meer zekere overlevingsbasis, was de positie van de oudere, alle materiële touwtjes in handen hebbende generaties, onaangestaan. Die relaties werden wel enigszins versoepeld in een proto-industriële gemeenschap, zonder dat dit echter het belang van de intergenerationale bezitsoverdracht verminderte. Het verschijnen van de levenslange proletariër als aparte sociale groep verstoorde die verhoudingen diepgaander. De ouders verloren hun greep op de toekomstplannen van hun kinderen. Juist op het moment dat ze het meest aan het gezinsinkomen hadden kunnen bijdragen, trokken zij er uit om het op eigen houtje te proberen. De inkomenspositie werd minder een zaak van levenscyclus, maar van de sociale groep waartoe men behoorde. De band tussen arbeidspositie en levenscyclus,

de 'solidaire' band tussen generaties, zo typerend voor een landbouwersgemeenschap, verschraalde. Individuele promotie op grond van onderlinge concurrentie bepaalde het traject dat de gezinnen in de vroeg-industriële samenleving aflegden. Of om het met Chayanov te zeggen: sociale differentiatie kwam op de voorgrond ten nadele van de demografische differentiatie.

Wat heeft dit alles nu met gezinsstrategieën te maken? Weinig en veel, afhankelijk van de positie die je inneemt. Weinig, omdat we nog steeds geen kijk hebben op de concrete beslissingsprocessen die gezinnen namen inzake gezinsvorming en arbeidsinzet. Veel, wanneer we teruggaan tot de definitie van de 'structurele' benadering van strategieën. Door in deze structuuranalyse twee dynamische elementen in te brengen (leeftijd en twee opeenvolgende doorneden), konden belangrijke verschuivingen in het gedrag van gezinnen in hun context worden geplaatst. In een in sterke mate op zelfvoorziening gebaseerde landbouwgemeenschap waren de marges waarbinnen de gezinnen hun keuzes inzake gezinsopbouw en arbeidsinzet maakten smal. Het ritme werd aangegeven door de gezinscyclus zelf, vooral door het moment waarop de ouderlijke generatie besliste (een deel van) de rijkdom en dus zelfstandigheid over te dragen op de kinderen. Die traagheid bevorderde de sociale stabiliteit, maar verdroeg geen bruuske veranderingen. De gezinnen stelden hun keuzes af op deze beperkte mogelijkheden. Er werd laat gehuwd en een belangrijk deel van de volwassenen vormde geen nieuw gezin, maar onderhield het bedrijf in samspraak met de andere familieleden. Vanaf het moment van de familiale zelfstandigheid werd gestreefd naar een optimale relatie tussen potentiële arbeidsinzet en het bedrijf. Dit gebeurde door een combinatie van een langzame opbouw van het bedrijf en de wisselende inzet van extra arbeidskracht. Een structureel aanbod aan andere, veelal loonafhankelijke inkomensmogelijkheden verbreedde die smalle marges. Er kon sneller een voldoende inkomen worden opgebouwd, zelfs zonder extra arbeidskracht. De oudere generatie kon eveneens vlugger overgaan tot een bezitsverdeling. De kansen op een snelle sociale opgang waren groter. Daar staat tegenover dat de sociale polarisatie toenam. Veel meer dan in een landbouwdorp groeide in proto-industriële en industriële gemeenten een eigen, levenslang proletariaat.

Het gebrek aan door vorige generaties opgebouwde inkomensperspectieven verplaatste naar het einde van de eeuw toe de bakens waarbinnen de beslissingen inzake gezinsvorming en arbeidsinzet werden genomen. Oude, intergenerationale solidariteitsbanden vielen weg. Kinderen verlieten het huis op het moment dat ze het meest konden bijdragen in het ouderlijk gezinsinkomen. De ouders garandeerden geen materiële ondersteuning meer. Binnen die nieuwe context verloren oude strategieën hun functies en werden nieuwe keuzes gemaakt. Deze stonden veel meer dan vroeger in het teken van een snelle materiële onafhankelijkheid. Het vermindere van de solidariteit over de generaties heen ondermijnde de sociale rol van de leeftijdsgroepen. Minder dan de generatie waartoe men behoorde, was het nu het beroep dat werd uitgeoefend dat het belangrijkste criterium werd van identiteit en solidariteit.

De veranderende maatschappelijke organisatie beïnvloedde de keuzen inzake gezinsvorming, gezinsopbouw en arbeidsinzet waarvoor de gezinnen stonden. Op zijn beurt wijzigde het aggregaat van de beslissingen van de gezinnen de contouren van het maatschappelijk functioneren. Werden door externe processen de belangrijkste pijlers onder het oude agrarische overlevingsmodel onderuit gehaald, dan verloren de vroegere strategieën hun belang. De nieuwe gezins- en arbeidsgerelateerde beslissingen gaven op hun beurt de nieuwe samenlevingsverhoudingen mee vorm.

Verwijst het begrip strategie naar de allerindividueelste beslissingsprocessen, dan zitten we hier ver af van het streefdoel (waarbij ik mij afvraag of concrete beslissingsprocessen überhaupt te reconstrueren zijn, en of we hier geen foute, want een niet te beantwoorden vraag stellen). Denken we integendeel aan collectieve processen die getuigen van een wisselwerking tussen structurele verschuivingen en gezinsgerelateerde keuzen inzake arbeidsaanbod en arbeidsinzet, dan opent een dergelijk geaggregeerd onderzoek wel degelijk perspectieven.

Appendix 1. De opbouw van het gegevensbestand

Het basismateriaal werd bijeengebracht op gezinsfiches. In 1846 telde *Dessel* 1949 inwoners, verdeeld over 387 huishoudens. Het bevolkingsregister van 1 januari 1847 verzamelde per inwoner de volgende inlichtingen: adres, naam, verwantschapsband, burgerlijke staat, geboortejaar, (eventueel) beroep, geboorteplaats. Per huishouden zijn deze gegevens op fiche geregistreerd. Hieraan zijn vier fiscale lijsten uit 1845 en 1846 toegevoegd: de rollen van de plaatselijke belastingen (284 fiches), van de personele belastingen (110 fiches), de patentbelastingen (80 fiches) en de grondbelastingen (429 fiches). De data uit deze lijsten -beroep, inkomen en fiscale aanslag- zijn aan de huishoudfiches toegevoegd. Het basisbestand bevat per huishouden 19 variabelen: gezinsgrootte, aantal en leeftijd van de mannelijke en vrouwelijke gezinshoofden, aantal kinderen jonger dan 12 jaar, tussen 12 en 15 jaar, 16 jaar en ouder, aantal inwonende familieleden, dienspersoneel, kostgangers, de berekende potentieel actieve bevolking, beroepen (twee noteringen), aanslag van de plaatselijke, personele en patentbelastingen, de grondbelasting, het grondbezit en het bezit van huizen. Daarenboven is een telling van 'industriële' personen uit november 1846 in de beroepenstatistiek geïntegreerd. Van de 933 gezinsfiches die op basis van de fiscale lijsten werden opgemaakt konden er slechts 8 niet worden toegewezen.

In 1910 is de Desselse bevolking toegenomen tot 2719 inwoners, verdeeld over 500 huishoudens. Eén klooster met 16 geestelijken is niet opgenomen zodat ik uitkom op een bestand van 499 gezinsfiches. Dit bestand is opgebouwd op basis van dezelfde bronnen (geen patentlijsten): bevolkingsregister per 1 januari 1911, plaatselijke belastingen (245 fiches), personele belastingen (243 fiches), grondbelastingen (502 fiches), allen van 1911. Een bijkomende lijst met de vermelding van fiscale vrijstelling voor arbeiders met een 'bescheiden' werkmanswoning (*Rôle des habitations ouvrières*, nr. 239B) is gebruikt om de beroepsnoteringen te verfijnen. Ik selecteerde dan ook dezelfde variabelen (met drie beroepsaanduidingen). Van de 990 fiches uit de fiscale lijsten konden er 11 niet geklasseerd worden.

Voor *Rijkervorsel* kan ik gebruik maken van dezelfde bronnen. Ik tel in 1846 296 huishoudens, welke samen 1458 inwoners herbergen. Deze vind ik terug in het bevolkingsregister van 1 januari 1847. De lijsten van de plaatselijke, de personele en de patentbelastingen dateren van 1847 en bevatten respectievelijk 196, 188 en 80 individuele gegevens. Een analyse van het kadaster levert een lijst op van 269 Rijkervorselse eigenaars. De lijsten van de belastingen op buurtwegen en op trekvee zijn toegevoegd ter controle van de beroepsaanduidingen. Van de 733 fiches uit de fiscale lijsten konden er drie niet worden toegewezen. Het basisbestand bevat 22 variabelen die verwijzen naar de gezinssamenstelling, de fiscale aanslag en het onroerend bezit.

In 1910 is de bevolking van Rijkervorsel toegenomen tot 4143, verdeeld over 769 huishoudens. Twee 'collectieve' huishoudens zijn uit het bestand gehaald, zodat ik voor 767 gezinnen, in het bevolkingsregister van 1 januari 1911 opgenomen, bijkomende informatie moest zoeken. Deze vond ik in de lijsten van de personele belasting en van de *habitations ouvrières* van 1910 (393 fiches), in de kie-

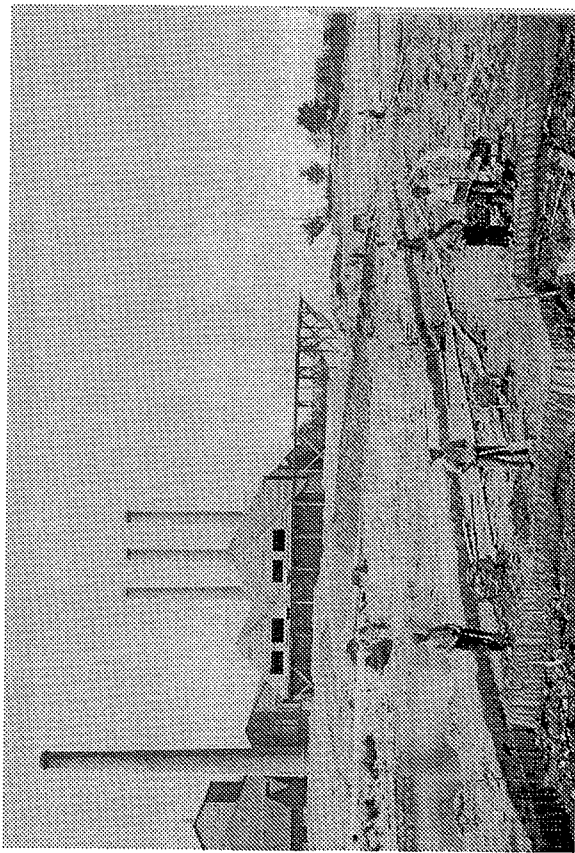
zerslijst voor de werkrechtsraad van 1912 (383 fiches) en in het kadaster van 1910 (378 plaatselijke eigenaars). De rol van de plaatselijke belastingen is niet teruggevonden. Uit de rollen van de personele en de grondbelasting kon ik telkens twee fiches niet identificeren. De lijst van kiezers voor de werkrechtsraad, slechts gebruikt om de industriële arbeid op te sporen, heeft 25 onbekende namen. Per gezin voerde ik 18 variabelen in.

De basisbronnen in dit onderzoek zijn de registers van de bevolking, de personele belastingen en het kadaster.³⁵ Na de aanhechting van de Belgische gewesten aan het Franse Rijk werd op gemeentelijke niveau een permanente bevolkingsdienst ingesteld. Er diende volgens de wetgever een onderscheid gemaakt te worden tussen de telboeken, de statische bevolkingsopnamen, en de *bevolkingsregisters*. In deze laatste dienden de wijzigingen van de bevolking ten gevolge van natuurlijke en migratorische bewegingen te worden opgetekend. Tijdens de eerste helft van de eeuw werden de registers onnauwkeurig of helemaal niet bijgehouden. Het is pas na de eerste volkstelling in de jonge Belgische staat in 1846 dat het systeem van bevolkingsregisters werd veralgemeend. Na elke telling van de bevolking, in principe om de tien jaar, moest de gemeente nieuwe bevolkingsregisters aanleggen. Zij zijn een repertorium van alle inwoners die hun gewone verblijfplaats hadden in de gemeente. Van hen werd de naam, voornaam, wettelijke verblijfplaats, beroep, nationaliteit en in voorkomend geval, plaats en datum van geboorte/sterfte/vestiging/vertrek genoteerd. In principe komt de start van elk register overeen met de aan de basis liggende tellingen. De registratie van de bewegingen in het daaropvolgend decennium is niet altijd volledig gebeurd. Vooral de vertrekken werden vaak niet genoteerd, evenals de beroepswijzigingen en de verhuizingen binnen de gemeente. Wij baseerden ons op de oorspronkelijke inschrijvingen in de registers van 1847 en 1911.

De *personele belastingen* maakten deel uit van het geheel van de directe nationale belastingen. De twee andere inningen waren de grondbelastingen (onroerend goed) en de patentbelastingen (zelfstandige nering). Het negentiende eeuwse fiscaal systeem werd ingesteld door de Fransen en bleef in voege tot na Wereldoorlog Eén. De personele belastingen waren een fiscale aanslag op basis van een aantal uiterlijke kenmerken van rijkdom. De wetgever bepaalde zes objecten die moesten doorgaan als kentekens van sociaal aanzien: de huurwaarde van de woning, het aantal buitendeuren en vensters, de waarde van het meubilair, het aantal haarden, het aantal dienstboden en het aantal luxepaarden. De belasting is een uitstekende meter om de onderlinge verschillen in rijkdom uit te tekenen. Immers, iedereen kwam hiervoor in aanmerking, ongeacht de vormen van bezit en de vormen van inkomen. We gaan er van uit dat de hiërarchie die in de rollen van de personele belastingen naar voren komt een goed benadering is van de werkelijke sociale hiërarchie. Immers, die verhoudingen konden zonder protest op te roepen in de dorpsgemeenschappen niet al te sterk worden gebruikt.

Het onroerend bezit werd opgetekend in *het kadaster*. Deze instelling ging na een decennialange voorbereiding van start in de eerste jaren na de onafhankelijkheid. Per gemeente werden de gronden en de gebouwen opgetekend, met aanduiding

van de eigenaar, de ligging, de uitgestrektheid, de aard van het perceel en de waarde van de eigendom. In de regel werden mutaties zorgvuldig aangebracht, het kadaster was immers de basis van de grondbelastingen. Veel minder betrouwbaar, zeker naarmate de tijd vorderde, zijn de inlichtingen over het beroep van de eigenaar en de aard en de waarde van de bezittingen. Van deze gegevens maken we dan ook geen gebruik. Het belangrijkste nadeel van de kadastrale bron is echter dat die alleen de bezittingen inventariseert binnen de gemeentegrenzen. Het volledig bezit van de inwoners, met name dat gelegen in andere dorpen, kan bijgevolg niet worden gereconstrueerd.

Kleistekers met op de achtergrond een steenfabriek in de Vlaamse Kempen in 1910. (Stadsarchief Turnhout)

Appendix 2. Grondbezit en personele belastingen naar de leeftijd van de gezins-
hoofden, 1846 en 1910

A. Grondbezit

Leeftijd	Dessel 1846			Dessel 1910		
	X: ha per eigenaar	Med: ha per eigenaar	% grond bezitters	X: ha per eigenaar	Med: ha per eigenaar	% grond bezitters
20-25		0,41		0,11		40
25,5-30	5,73	3,00	73	0,67	0,23	67
30,5-35	5,72	1,65	53	1,19	0,57	76
35,5-40	4,69	1,97	77	1,95	0,49	76
40,5-45	3,57	2,77	76	4,21	1,00	79
45,5-50	4,66	1,86	75	3,40	1,53	93
50,5-55	4,70	2,21	87	4,28	2,10	91
55,5-60	2,77	2,07	88	3,26	1,50	77
60,5-65	5,23	4,09	77	1,62	0,88	76
65,5-70	3,30	0,95	80	4,36	1,40	84
+ 70	5,35	1,93	80	4,99	1,32	83
<i>totaal</i>	<i>4,44</i>		<i>77</i>	<i>2,72</i>		<i>76</i>
Rijkevorsel 1846						
20-25				0,60	0,26	6
25,5-30	13,06	8,92	43	9,59	0,86	19
30,5-35	16,13	21,20	37	3,15	1,19	29
35,5-40	7,98	2,59	57	4,22	0,86	39
40,5-45	11,51	6,10	73	9,69	1,92	39
45,5-50	12,33	8,10	79	6,05	1,26	58
50,5-55	20,57	19,13	59	9,28	2,19	55
55,5-60	12,02	2,99	72	9,80	3,73	52
60,5-65	17,78	18,67	91	10,05	2,24	61
65,5-70	15,11	27,05	70	10,66	8,91	47
+ 70	19,75	18,11	78	15,62	2,87	50
<i>totaal</i>	<i>13,98</i>		<i>66</i>	<i>8,15</i>		<i>39</i>
Rijkevorsel 1910						

B. Personele belastingen

Leeftijd	Dessel 1846			Dessel 1910		
	% betalers	fr / betaler		% betalers	fr / betaler	
20-25				40		10,36
25,5-30	15	14,32		36		11,65
30,5-35	22	14,05		42		11,26
35,5-40	27	10,33		55		11,88
40,5-45	31	12,99		58		12,82
45,5-50	32	12,12		60		11,52
50,5-55	43	10,57		61		15,65
55,5-60	22	11,84		67		14,05
60,5-65	23	14,90		32		15,33
65,5-70	25	7,86		40		12,80
+ 70	25	12,53		40		13,58
<i>totaal</i>	<i>28</i>	<i>11,93</i>		<i>49</i>		<i>12,59</i>
Rijkevorsel 1846						
20-25				16		12,10
25,5-30	19	11,75		42		11,76
30,5-35	19	10,40		43		12,14
35,5-40	33	12,13		44		15,55
40,5-45	32	12,15		65		14,66
45,5-50	30	10,23		67		12,66
50,5-55	34	15,65		67		15,00
55,5-60	28	9,60		62		13,30
60,5-65	41	9,89		60		15,91
65,5-70	35	10,00		56		12,42
+ 70	48	12,32		48		16,42
<i>totaal</i>	<i>32</i>	<i>11,63</i>		<i>51</i>		<i>13,86</i>
Rijkevorsel 1910						

Noten

1. Segers, 'De Kempen', 75.
2. Thorne, 'Chayanov's concept'. Voor kritische reflecties, zie ook Knotter, 'Problems of the family economy', 22-23, Smith, 'Some issues', 6-12, Fauve-Chamoux, 'Household Forms', 138-141 en Vilar, 'Reflections'.
3. A.V. Chayanov, 'Peasant farm organization', 92.
4. *Ibidem*, 61-63.
5. *Ibidem*, 68.
6. O.a. *Ibidem*, 68.
7. R.M. Smith, 'Some Issues' 7.
8. Vanhaute, *Heiboeren*, 310 e.v.
9. De hier gebruikte methode van de dwarsdoorsnede (of structuuranalyse) zal ik verder in deze bijdrage nog uitgebreid toelichten. Onder gezinshoofden versta ik de beide echtgenoten. Wanneer de beide gezinshoofden aanwezig zijn wordt de gemiddelde leeftijd berekend. De leeftijdsvaariabele wordt hier gebruikt als een indicatie van de gezinscyclus.
10. Potentieel actieve bevolking: zie verder voor een verklaring van deze maatstaf.
11. Correlatiecoëfficiënt R. Ik bekwaam eveneens betekenisvolle correlaties tussen de potentieel actieve bevolking en het bezit van grootvee: hoornvee: +0,60, paarden: +0,56, varkens: +0,52.
12. Ad Knotter, 'Problems of the family economy', 23.
13. Moen and Wethington, 'The concept of the family adaptive strategies', 234, 243.
14. De Belder, 'Beroep of bezit'.
15. Voor een verdere beschrijving van de methode, zie Vanhaute, *Heiboeren*, 16-18, 337-359.
16. Zie o.a. Bourke, 'Housewifery', 167-170 en literatuur aldaar. Gubin en Van Neck, 'La répartition professionnelle' toonden de déficiënties aan van de beroepentellingen, zeker wanneer ze worden verwerkt op een geaggregeerd niveau. Daarom pleiten ook zij voor een bijeenbrengen van bronnen op individueel niveau (*Ibidem*, 365).
17. Zie appendix 1.
18. Deze en volgende paragrafen zijn gebaseerd op Eric Vanhaute, *Heiboeren* passim.
19. Eric Vanhaute, *Heiboeren* 85-128, 222-226.
20. Totale arbeidsvraag in akkerbouw en veeteelt, gedeeld door de oppervlakte landbouwland.
21. Vanhaute, 'Wolverwerking op het Turnhousse platteland'.
22. Nota bij een Rijksoversele telling uit 1755 (Eric Vanhaute, *Heiboeren* 136).
23. De index van de huwelijksvruchtbaarheid (Ig) relateert het aantal gehuwde vruchtbare vrouwen aan de wettige geboorten en is bijgevolg een aanwijzing in welke mate de potentiële vruchtbaarheid effectief werd benut. Ig-waarden boven 0,8 doen een natuurlijk gedragspatroon veronderstellen. De index van nuptialiteit (Im) is een aanduiding van de tijd dat vruchtbare vrouwen gehuwd samenleven. Hiertoe wordt de verhouding berekend van de getrouwde vrouwen tussen 15 en 49 jaar tot de totale groep van vrouwen in die leeftijdsklasse.
24. Onder gezinshoofden begrijp ik de beide echtgenoten, cfr. noot 9.

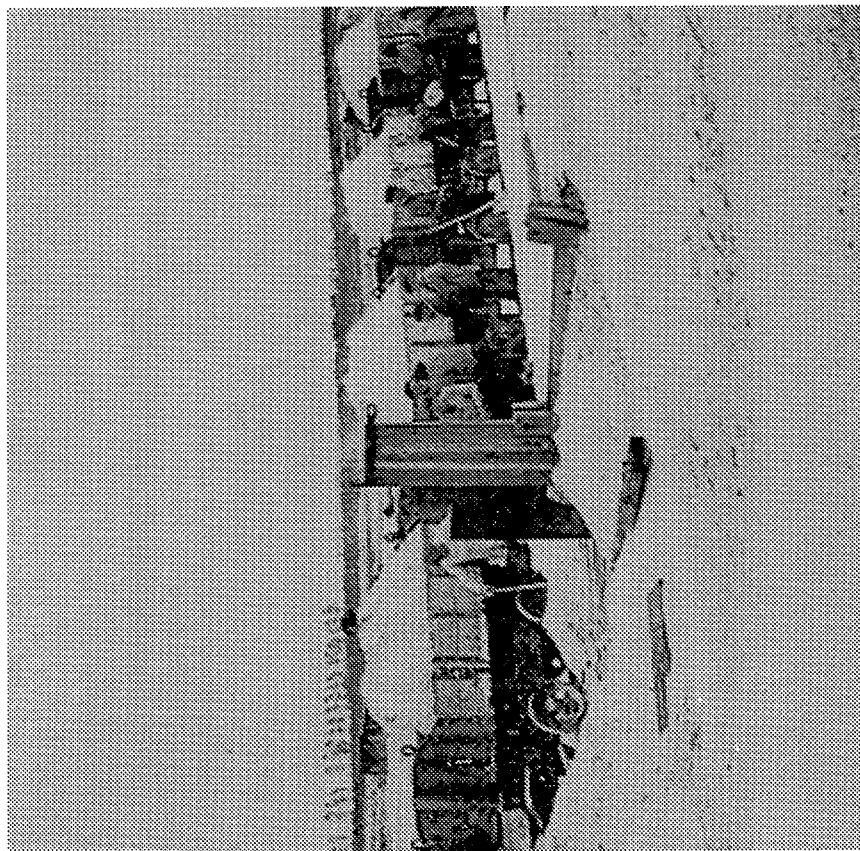
25. De zorgarbeid binnen het huishouden wordt voor de duidelijkheid volledig aan de vrouw toegekend. Voor een verantwoording, zie Eric Vanhaute, *Heiboeren* 81-84. Voor een vergelijkbare benadering, zie: Lundh, 'Households and families', 59-60.
26. Een jong gezin zonder extra inwonenden kon volgens mijn weging een beroep doen op anderhalve voltijdse arbeidskracht.
27. Zie o.a. Garrier en Hubscher, *Entre faucilles et marteaux*, bv. 9; Vanhaute, *Heiboeren*, 310-314.
28. Een zelfde patroon van het gebruiken van de inkomsten uit de huisnijverheid voor de opbouw van een landbouwbedrijf kan worden teruggevonden op het 19-de eeuwse Twentse platteland. Het aantal landbouwers neemt toe van 35% in de jongste bevolkingsgroep (-25 jaar) tot meer dan 70% bij de 65 plussers, Hendrickx, 'In Order not to Fall into Poverty', 194-196.
29. Door de sterke spreiding van de waarden zijn voor het grondbezit telkens het rekenkundig gemiddelde (X) en de mediaan (med) berekend. Voor de personele belastingen vielen deze gemiddelden vaak samen.
30. Vliebergh, *De Kempen*, 168. In dezelfde zin schreef de *Monographie agricole de la Région de la Campine*, 42: 'Il convient toutefois d'ajouter que bon nombre d'ouvriers agricoles qui s'engagent dans les usines se retirent de l'industrie dès que leurs éconómies les mettent à même d'entreprendre une petite exploitation agricole'.
31. Zoals eerder gedefinieerd.
32. Vanhaute, *Heiboeren*, 301.
33. Segers, 'De Kempen', 71.
34. Volgens Christer Lundh bepaalt de graad van openheid van de grondmarkt de richting van de oorzakelijke pijl in het verband tussen gezin en bedrijf. Is de markt van onroerend goed flexibel en vrij toegankelijk, dan zal in eerste instantie het bedrijf zich aanpassen aan de gezinscyclus. Hoe meer gesloten de grondmarkt is, hoe meer de gezinnen hun arbeidskracht 'corrigeren' in functie van de omvang van het bedrijf. Lundh, 'Households and families', 58-64.
35. Indien teruggevonden, werden aan de dwarsdoorsneden in het originele onderzoek inlichtingen toegevoegd uit kiezerslijsten, graan- en veetellingen, statistieken van ondersteunde bevolking en landbouwteellingen. Ik beschik niet voor alle teljaren over deze laatste bronnen. Bijgevolg zijn zij in dit onderzoek niet verder bewerkt. Vooral de landbouwteellingen en zijn vanwege de grote hoeveelheid aan gegevens over het agrarisch bedrijf een ware goudmijn, maar ze konden voor de beschouwde dorpen maar telkens eenmaal teruggevonden worden: Dessel 1856, Rijksoversel 1880. Zie bij wijze van voorbeeld grafiek 4.1. Voor een omstandige beschrijving van de bronnen en hun gebruik, zie Vanhaute, *Heiboeren* 337-369.

**GEZINSARMOEDE-GEZINSARBEID:
DE INVLOED VAN DE GEZINSCYCLUS OP DE
INKOMSTEN VAN GEZINNEN VAN LOSSE
(HAVEN)ARBEIDERS IN AMSTERDAM
IN DE EERSTE HELFT VAN DEZE EEUW***

AD KNOTTER

'In het algemeen kan gezegd worden dat de indruk dien het meerendeel der werklie-
den bij de ondervraging gaf verre er vanaf was dien van eenige welvaart, hoe gering
ook, te verwekken. Menigmaal bleek dat de huisvader, hoewel in de kracht zijner
jaren, niet in het onderhoud van zijn gezin kon voorzien; dat de vrouwen meewerk-
ten werd herhaaldelijk vernomen, hetzij door uit schoonmaken te gaan, couranten
rond te brengen, naaiwerk enz.; dan weer bleek het gezin voornamelijk op onder-
steuning der armbesturen te drijven, of wel vormden de verdiensten der jeugdige
kinderen de vaste inkomstenbron waardoor men het hoofd boven water kon
houden'.¹

In 1988 rapporteerde Gertjan de Groot in het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*
over een onderzoek naar losse arbeiders en hun gezinnen in Amsterdam tussen 1880
en 1920.² Zijn belangrijkste onderwerp was de inkomenshuishouding van deze
gezinnen, dat wil zeggen de wijze waarop het gezinsinkomen werd verworven en
inkomsten en uitgaven op elkaar werden afgestemd. Afgezien van de economische
conjunctuur onderscheidde De Groot twee dynamische elementen in de samenstel-
ling van het gezinsinkomen: de seizoenwerkloosheid en de gezinscyclus. Getrouwde
vrouwen gingen uit werken als hun mannen door seizoenslapse geen werk hadden.
Zij gaven de voorkeur aan werk in de dienstensector zonder vaste arbeidstijden,
zoals schoonmaakwerk, thuiswerk of kleine warenhandel, of in industriële bedrijfs-
takken met een aan het werk van de man contrair verloopend seizoenpatroon. De
gezinscyclus beïnvloedde de balans tussen inkomsten en bestedingen door de
oplopende kosten van jonge kinderen in de eerste fase tegenover de stijgende
inkomsten van werkende kinderen in de tweede fase van de cyclus. De armoede in
de eerste fase werd nog vergroot doordat moeders met opgroeiende kinderen minder
goed in staat waren iets bij te verdienen. De conclusie van het onderzoek luidde:
'Inkomsten uit werk van vrouwen of kinderen waren, zeker in een bepaalde fase van
de gezinscyclus, onmisbaar voor het gezin van losse arbeiders'.³

Arbeiders vervoeren witzand naar de vaart met behulp van karretjes in de omgeving
van Dessel rond 1900. (Molse Kamer voor Heemkunde)